

ПРИЛОЖЕНИЕ №2

Л.Х.Ооржак, А.А.Монгуш

«ТЫВА ДЫЛ»

школа назыны четпээн албан черлеринге
тыва чугаа сайзырадырыныңчижек
ПРОГРАММАЗЫ

КЫЗЫЛ 2018

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ БОЛГАШ ЭРТЕМ ЯАМЫЗЫ НАЦИОНАЛ
ШКОЛА ХӨГЖҮДЕРИНСТИТУТ

Эртем-удурулга талазы-биле редактору: Шаалы А.С., НШХИ-туң улуг эртем
ажылдакчызы.

Рецензентилери:

Программаның тайылбыр бижиин болгаш теориялыг кезээнНШХИ-туң тыва филология
лабораториязының методизи Ооржак Л.Х., чижек календарь-тематиктиг планнаашкынны
Кызыл хоорайның МБШНЧӨАЧ “Дугаары 30уруглар садының” тыва дыл башкызы
Монгуш А.А. тус-тузунда кылганнар.

Тайылбыр бижик

“Тыва чоннуң өртээ турбас национал өнчүзүнге болгаш алдын байлаанга ооң төрөөн тыва дылы болгаш чаңчылчаан культуразы” хамааржыр[9]. Бөгүнгү амыдыралда ниитилелдин, өг-бүлениң ажыл-херектеринде доктаамал хереглелде турар, төрөл угу бурун, байлак, чараш төрөөн тыва дылды өөренири, амгы болгаш келир салгалдарга арттыары хүннүң чугула айтырыы бооп турар.

Кандыг-даа чоннуң төөгүзүн, культуразын, кижилерниң тус-тузунда сагыш-сеткилиниң байдалын илередип чоруур ниитилел ужур-уткалыг, делгем ажыглалды күүседип чоруур чепсек –кижиниң төрөөн дылы. Төрөөн дыл – бүгү аймак чонну каш-каш салгалдарга чедир ёзу-чуруму, амыдыралчы көрүжү, бурун ужур-сагылгалары, уран салым-чаяаны-биле кады кадагалап арттырып каар үне. Ындыг болганда, төрөөн дылын өөренири, ооң дылының культурлуг болурун чедип алыры, келир салгалдарга арттырып бээри кижини бүрүзүнүн хүлээлгези болур.

Төрөөн дылынга бодалдарны тода, чиге, чедимчелиг илередип шыдавайн баар, ёзу-чаңчылдарның ужур-утказын билбейн баар таварылгалар тургустунуп кээр. Ындыг байдалдар ие дылынга, бурун ёзу-чаңчылдарынга тоомча, хумага чок чоруктуң хараазындан тургустунуп турар.

Төрөөн дылынга ынакшылды, сонуургалды, хумаганы кижини долгандыр турар хүрээлел хевирлээр: бир-ле дугаарында өг-бүлөзи, школа назыны четпээн уруглар албан черлери, школа дээш о.ө.

Амыдыралдың хөгжүлдезиниң аайы-биле дыл чаа сөстөр-биле байып, утка-шынарын чидирип, ховар ажыглаттынып, эргижиреп – ядарап-даа турар, чаа сөстөр курлавыры-биле байып-даа чоруур. Бурунгу тыва сөстөрни курлавырже эгидип, кадагалап арттырбышаан, үениң агымы-биле тыптып кээп турар сөстөрни өөренип, тыва дылдың арыг болурун чедип алыры чугула апарган, чүге дээрге дылдың культуразы дээрге-ле чоннуң ниити культуразының кезээ болур.

«Дылдың культуразы» – ол болза аас болгаш бижимел чугааның чогуур хевир-биле бодалдарны, сеткил-сагышты грамматика болгаш фонетика ёзугаар шын, лексика-семантика ёзугаар тода, стиль ёзугаар ылгалдыр болгаш чедингир дамчыдып илередип шыдаар кылдыр – ниити чоннуң литературлуг дылының дүрүмнерин шак ол хире хемчээлдиг кылдыр шингээди алыры болур... Төрөөн «дылының ниити дүрүмнерин, хүн бүрүде эң-не нептеренгей хереглеттинер нормаларны, аргаларны, сөстөрни кижини бүрүзү билген турар ужурлуг» деп филология эртемнериниң доктору, профессор Ш.Ч.Сат чугаалап чораан. [5, ар 130, 131].

Тыва Республиканың төвү Кызыл хоорайның өөредилге албан черлеринде, эң ылаңгыя, школа назыны четпээн уруглар организацияларында төрөөн дылын уругларга өөредириниң айтырыглары чидиг байдалда турар. Төрөөн дылынга хамаарылга, аңаа шын чугаалажып өөренириниң

айтырыглары өг-бүлелерде аңгы-аңгы болуп турар: чамдык кижилер «Ону өөрөнгенин ажыы чок, артык», а бир кезек улус «Төрээн дылын билири чугула» деп санап турар. Бүдүн аймак чонну төлээлеп чоруур, ниитилел ужур-уткалыг төрээн дылын өөренири канчап-даа артык эвес болур ужурлуг. Бодунуң быжыг үзел-бодалын, туружун, ниити культуразын илередиринге төрээн дылын, чонунуң төөгүзүн, ада-ызыгуур салгалын билири кончуг улуг ужур-дузалыг.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр, сөс курлавырын байыдар сорулгалыг программаны тыва чоннуң үндезин амыдыралынга даянып тургузарын чугулага албышаан, «Школа назыны четпээн уругларның тыва чугаазын сайзырадыр “Тыва дыл” деп чижек программа ажылдап кылдынган.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынче угланган программаны ажылдап кылып тура, авторлар ада-иениң болгаш күрүнениң чагыын, негелделерин хандыраарынга эргежок доктаал-саавырларны болгаш номнарны өөренип көргөн:

1. Закон Российской Федерации “О языках народов Российской Федерации” от 29.12.2012 г., № 273-ФЗ.

2. Закон Российской Федерации “О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального Закона “Об образовании в Российской Федерации”, от 03.2018 г, № 317-ФЗ.

3. Примерная основная образовательная программа дошкольного образования. Одобрено решением Федерального учебно-методического объединения по общему образованию (протокол от 20 мая 2015г. №2/15).

4. Указ Президента РФ от 1 июня 2012 г. № 761 "О Национальной стратегии действий в интересах детей на 2012 - 2017 годы"

5. Постановление Главного государственного санитарного врача Российской Федерации от 15.05.2013 № 26 г. Москва «Об утверждении СанПиН 2.4.1.3049-13 «Санитарно-эпидемиологические требования к устройству, содержанию и организации режима работы дошкольных образовательных организаций».

6. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 30.08.2013 № 1014 г. Москва «Об утверждении Порядка организации и осуществления образовательной деятельности по основным общеобразовательным программам - образовательным программам дошкольного образования».

7. Конвенция о правах ребенка (от 20.11.1989).

8. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 20 сентября 2013 г. N 1082 г. Москва "Об утверждении Положения о психолого-медико-педагогической комиссии.

I.Өөредилге адырында школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары

Кандыг-даа язы-сөөк кижиге төрээн дылы чонунуң амыдырал-чуртталгазын, ёзу-чаңчылдарын, аас чогаалын, төөгүзүн өөрениринге, чараш мөзү-шынарлыг хамааты бооп хевирлеттинериниң чепсээ болуп чоруур.

Төрээн дылынга чугаалап, кижилер-биле харылзажып тура, уруглар бодунун чонунун ёзу-чаңчылдарының, чүдүлге-сүзүглелинин үндезиннеринге кижизиттинер, октаргай-делегей, бойдус дугайын ханы билип өөренир. Амылыг бойдус болгаш ниитилел аразында харылзааларны хайгаараар, билии делгемчиир.

Дыл – чоннуң өртек чок эртинези. Төрээн дылын хүндүлөп үнелээр чорук үндезин чоннуң салым-чолунга хамаарыштыр сагыш салымышкынның эгези болур дээрзин уруглар бичиизинден медресеп билип аар кылдыр тыва дыл Тыва Республиканың үндезин хоойлузунда күрүне дылы деп таныштырар, ук дылга хүндүткелди, ону салгалдарга арттыраарының чугулазын, аңаа хумагалыг болурунун дөзүн салып турар ыдык ырны сайгарар аргаларны өөренип көөрүн башкылар кичээнгейге алыр. Дыл чидер болза, нация чиде бээр дээрзин билиндирип, сагындырып чорууру чугула.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулгага хамаарыштыр чаа дилээшकिनиг, чаа көрүүшкүннүг ажылдаары херек апарган. Чаш кижиниң угаан-медреселиниң сайзыралынга, бодалдарын хостуг дамчыдып өөрениринге, амыдыралче көрүжү ханы, делгем болурунга төрөөн дылы улуг салдарлыг. Чугаазы, шын, сөс курлавыры байлак болган тудум, кижиниң ниитилелге алдынып өөренири белен болур. Уругнуң хууда сайзыралынга, угаан медреселин байлакшыдарынга, чонунун эрте-бурунгу чаагай чаңчылдарын өөрениринге, чери-чурту, чону дээш амы-хуунун чоргааралын, ынакшылын бедидеринге, бот-медреселин делгем, ханы болдураарынга төрөөн дылды өөрениринге ада-иени, аныяк-өскенни суртаалдаары чугула херек апарган. Чугаа культуразы бичии кижини хевирлээринин, кижизидилгениң бир чугула угланыышкыны.

Бичии уруг бодунун төрөөн дылын эки билир кылдыр өөренир. Уруг бичиизинде утказын билип, сактып алганы сөстөрни дүрген шингээдип, сөс курлавырынга ажыглаан тудум, ооң чугаазы хүн бүрүдө сайзыраар. Уруглар сөстөрни шын адаарын, чугаага ажыглаарын ону долгандыр ниитилелден көрүп, дыңнап, улуг улустун чижээнден өөренир. Ада-иениң уруглары-биле харылзаазы кошкак болган тудум, уругларның аас чугаазы чедир сайзырал албайн баар дээрзин амыдырал бадыткап турар. Ада-иелер уруглары-биле хөй чугаалашпас, оларга планшет, компьютер-биле ойнаарын чөпшээрер турар. Уруглар колдуунда компьютер оюннарынга хаара туттуруп турар апарган. Ооң уржуундан бичии улустун дыл-домаа чегей, долгандыр турар чүүлдерни шингээдир кичээнгейи кошкак, хостуг чугаалажыышкынның аргаларын болгаш дылдың шын нормаларын четче эвес шингээдип ап турар.

Төрөөн дылын эки билири өске дылдарны шингээдиринин өзээ болур. Уругнуң угаан-медресел, мөзү-шынар болгаш мага-бот сайзыралынга, кижилер аразынга харылзаа тудуп өөрениринге ада-иениң, школа назыны четпээн албан черлерниң кижизидикчи, школаларның башкыларының демниг ажылы, сырый харылзаазы кончуг улуг ужур-уткалыг. Бичии уругларның төрөөн (тыва) дылынга хамаарылгазының тодарадырап кээри ук ажылдан кончуг хамаарылгалыг болур. Төрөөн дылының арыг чаражын,

байлаан, хөй уткалыг чажыт аргаларын билири дээрge кижиниң ниити культуразының бедииң, чугаазының чедимчелииң илередип турары ол болур.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва дылды өөредир айтырыглар ниити өөредилгениң уругларга төрөөн дылын өөредириниң эге таваан салып турар.

ТР-ның ШНЧУАЧ-ге тыва дыл өөредириниң айтырыы кончуг чидиг байдалда, ылангыя ӨФКС-ның негелделерин күүседиринге хамаарышкан тускай тыва дылды өөредир программа чок болганындан кижизикчи башкыларның мурнунда шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар тургустунуп турар: тыва чугаа сайзырадырының чаа программазын, ук программага дүүштүр өөредилге-методиктиг номнарны ажылдап кылыры; уругларның назы-харыңга дүүштүр чараш утка-шынарлыг номнар үндүрүглези дээш о.ө. Уругларның тыва чугаазын сайзырадырының талазы-биле ӨФКС негелдезинге дүүштүр ажылдап кылырын “Тыва дыл” деп программаны тургузарын авторлар оралдашкан.

II. Программа “Тыва дыл”

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге (ШНЧУАЧ) таарыштыр ажылдап кылдыңган “Тыва дыл” деп чижек программаны өөредилге адырында ШНЧУАЧ угландырган өскерилгелерни болгаш негелделерни өөренип тургаш, ажылдап кылган.

Программа школа назыны четпээн уругларга тыва дылды, харылзаалыг чугааны өөредир, төрөөн дылыңга хумагалыг чорукту чажындан эгелеп өөредир, чугаа культуразыңга кижизидер, дыл-домаан сайзырадыр сорулганы салгаш, ажыл-чорудулганы чоннуң буруңгу амыдыралыңга даянып өөренип көөрүн чугулага алган.

ӨФКС-тың негелделерин күүседиринче, өөредилгениң шынарының түңнелдерин чедип алырынче ШНЧУАЧ угланыышкыннарының беш адырларын (социально-коммуникативное, познавательное, речевое, художественно-эстетическое, физическое) тыва аян-хөөнче кирип ажылдаарын авторлар оралдашкан. Программада салдыңган сорулгалар, ажыл-чорудулганың хевирлери ӨФКС-тың уругларның чугаазын сайзырадыр негелделерниң, чедип алыр түңнелдерниң эге таваан тургузуп турар.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң, эге болгаш ортумак школаның өөредилгелиг, кижизидилгелиг айтырыгларның аразында сырый холбаалыын чугулага алгаш, кижизидикчи башкы бодунуң ажыл-чорудулгазын программаның сүмелээнин өөренип көрүп, таарымчалыын шилип ап, эдилгелиг, чазылгалыг ажылдаар апаары билдингир.

Программаның кол **сорулгазы**: тыва чоннуң уруглар кижизидилгезиниң дуржулгазыңга даянып, школа назыны четпээн уругларның тыва чугаазын хар-назыныга дүүштүр сайзырадыр ажыл-чорудулганы боттандыраарыңга база башкыларга методиктиг дуза көргүзериниң таарымчалыг байдалдарын ажылдап кылыры.

Сорулганы боттандыраарының ажыл-чорудулгазы:

ШНЧУАЧ-га уругларның төрөөн дылын өөрениринге сонуургалын оттурар байдалдарны өөренип көөр.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга өөредилгелиг, кижизидилгелиг ажыл-чорудулганы таарымчалыг эрттиреринге эргежок медээлерни чыып ажылдаар.

Уругларның назы-харын барымдаалап, чонунуң амыдыралының, күш-ажылының чаңчылчаан хевирлерин өөретпишаан, төрөөн чериниң бойдус чурумалын, туружунуң онзагайы таныштырып, чугаа сайзырадыр ажылдар-биле холбап өөредирин кичээнгейге алып, шилилгелиг ажылдаар арга-методтарны өөренир.

Тыва чоннуң амыдыралын уругларга таныштырып, аас чугаазын сайзырадырынга тыва улустуң оюннарын кириштирер аргаларны ажылдаар.

Уругларның угаан-медерели сайзыраңгай, тыва сөс курлавыры байлак, чедингир болурунче угланган мергежилгелерни ажылдап кылыр.

Төрөөн дылынга ынакшылдыг, сонуургалдыг, хумагалыг кижини хевирлээриниң талазы-биле ажыл-чорудулганың түңнелдерин илередириниң аргаларын ажылдап кылыры.

II.1. Программаның принциптери болгаш кижизидилге ажыл-чорудулгазының угланыышкыннары

Программаны ажылдап тура, дараазында принциптерни чугулга алырын кичээнгейге алган [2]:

- ✓ уругларның сайзыралынга школа назыны четпээн үезиниң онзагайын деткириниң принциви;
- ✓ чаш назынның үнезин болгаш кайгамчык чаражын кадагалап арттыларының принциви;
- ✓ уругну хөй-ниити амыдыралынга белеткээриниң принциви;
- ✓ уругларның ажыл-чорудулгазын хар-назын барымдаалап сайзырадып өөредириниң принциви;
- ✓ уругларның чугаазын сайзырадырын практика кырынга идепкейжидер принцип;
- ✓ интеграция, чаңчылчаан, ниити бөлүктөөн тематиктиг планнаашкынга даянып чорудар принцип;
- ✓ ажыл-чорудулганың аңгы-аңгы хевирлерин ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр чорудары болгаш аңаа уругларның болгаш ада-иелерниң идепкейлиг киржилгези-биле кады ажылдажылга принциви.

Уругларның хар-назынынга дүүштүр башкының ажыл-чорудулгазының угланыышкыннары:

- ✓ тыва чугаа культуразын чедип алырынга өөредилге-кижизидилге ажылының янзы-бүрү арга-мергежилдерин кириштирип, школа назыны четпээн уругларның мөзү-бүдүжүн чараш кылдыр хевирлээринге, литературлуг дылдың нормаларын бичиизинден сагып өөредиринге, уругларның сөс курлавырын байыдарынга, аас чугаазын сайзырадырынга тыва чоннуң ажыл-амыдыралынга даянып, таарымчалыг байдалдарны ажылдап тургузары;

✓ уруг бүрүзүнүн сайзыралынын арга-шинээн, бот-тускайлаң сонуургалын эскерип, деткип, сайзырадыр чаа үениң арга-методтарны шинчилеп, сайгарып, бот-тывынгыр ажыглап ажылдаары;

✓ ада-ие-биле кады ажылдажылганы сырый чорудары.

Ажыл-чорудулганың угланыышкыннарын боттандыраарының байдалдары:

✓ язы-сөөгү, социал байдалдары хамаан чокка уругнуң долу кижизиттинеринге дең байдалды тургузары;

✓ эге ниити өөредилгениң чадазынче шилчилгелиг негелделерни күүседириниң таарымчалыг байдалдарын тургузуп, сырый холбаалыын чогуумчалыг болдуары;

✓ уругларның мөзү-шынарын хевирлээринге, дыл-домааның сайзыраарына өөредилге болгаш кижизидилге ажылынга өг-бүлө, ниитилел хереглелин чаңгыс аай көрүп, кичээнгейин углаары;

✓ литературлуг дылдың эге нормалары-биле уругларны таныштырып, оларның чугаазын, боданыр арга-шинээн сайзырадып кижизидеринге чаа үениң педагогиктиг угланыышкыннарын, технологияларны кириштирери.

Программаның кол негелдези: уругларның тыва чугаа сайзырадырынче угланган өөредилге болгаш кижизидилге ажылынга уругларның сайзыралын, кадыкшылын, назы-хар аайы-биле онзагай талаларын эскерип, үе-чадага хуваап, оларның аразында харылзаалыын тодарадып, чугаа сайзырадыр ажылды тыва чоннуң үндезин культуразынга, ёзу-чаңчылдарына, амыдырал-чуртталгазының онзагай талаларына даянып харысалгалыг чорудары.

Бо бүгү салдырган угланыышкыннарга хамаарыштыр бичии кижиниң дыл-домааның сайзырап, шын чугаалап өөрениринге, аажы-чаңының хөй талалыг сайзыраарын чедип алырынга кижизидикчи башкы төрөөн дылын боду эки билир болур.

Ие дылын эки билири херек дээрзин уругларны шын тайылбырлап, сонуургалын оттуруп, дылдың байлаан шиңгээттирер ажыл уругларның чүгле дыл-домаан сайзырадырындан аңгыда, угаан-медерел, мөзү-шынар, мага-бот сайзырадырынга чугула дээрзин ада-иеге билиндирери база кол сорулгаларның бирээзи. Ада-иениң болгаш башкыларның демниг ажылының түңнели школа назыны четпээн уругларның ниити сайзыраарына улуг идиг. Кол-ла чүүл башкының чогаадыкчы ажылы, уругларның ниити сайзыралының деңнелин, психология айтырыгларын, тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарын билири негеттинер.

Сагыш-сеткилди хайныктырар, сергедир, сорук киирер, өжөөн кылыкты күштелдирер, ажыг-муңгаралды чавырылдырар, оожургадыр чечен сөстөр, оюн-баштак чугаалар, уран-мерген домактар дамчыштыр уруглар төрөөн дылын шиңгээдип алыр болганда, кижизидикчи башкылардан сагынгыр-тывынгыр ажылдаары чугула[9, ар 61].

II.2. “Тыва дыл” деп программаның ужур-утказы

Уруглар-биле ажылдаарына “Тыва дыл” деп чижек өөредиглиг программа тыва улустуң амыдыралына дүүшкек аян-хөөннүг, угланыышкынынныг ажылдап кылдырган.

Тыва – онзагай байлак бойдус-чурумалдыг, агаар бойдузу тускай, даглар-биле хүрээлеттинген адыш оюу дег туруштуг, бурун төөгүлүг чоннун чурту (долгандыр даглар, ортузунда оргулааштар). Адыш оюу дег хензиг Тыва чурттуң чону кайгамчык узун бурун төөгүлүг, катаптаттынмас культуралыг, хөй талалыг ажыл-амыдыралдыг (мал, чер, аңчы, усчу-шевер...), делегей чонун кайгадыштар оолдар, кыстарлыг.

ШНЧУАЧ-ге таарыштырып кылган “Тыва дыл” программа бичии урулгарның төрөөн черинге ынак болурунга, тыва чоннун амыдыралын назы-харынга дүүштүр бүгү талалыг таныжып, өөренип, тыва чугааны сонуургап шингээдириниң айтырыгларын көдүргөн.

Уругларга төрөөн черинге ынакшылды оттуруп, хамааты турушту кижизидеринге, тыва чугаазын сайзырадырынга чоннун ажыл-ижиниң, чаңчылчаан ёзулалдарының кезик чамдыын таныштыралы бичии улуска, ылаңгыя хоорай уругларынга, чугула. Чүгө дэрге хоорайда уругларның чугаазы холумак, а чамдык таварылгада төрөөн дылын шуут билбес. Ада-иениң талазындан уругларынга төрөөн дылын өөредип алыксап турар улус хөй. Өөредилгениң кандыг-даа албан чери күрүнениң, ада-иениң чагыын боттандыра, күүседир деп ӨФКС-да айыткан болганда, уругларга төрөөн тыва дылын өөредир программаны тургузары албан апарган.

Программа назы четпээн уруглар албан черлеринге тыва дылды чоннун амыдыралынга үндезилеп өөредириниң айтырыгларын херек кырында канчаар чорудуп болурунун аргаларын ажылдап кылырын оралдашкан чижек программа бооп турар.

Назы четпээн уруглар албан черлериниң башкылары ук программаның чедер, четпестерин илередип, ында кирген бодалдарны бодунуу-биле ажылынга боттандырып, ажыктыг хирезин боттарынга таарыштыр тургузуп ажылдаар аргалыг дээрзи чугаажок.

II.3.Тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары болгаш программада угланышкыннар аразының холбаазы

Уругларның чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга чүгле чаңгыс “Чугаа сайзырадыры” деп адырга күүсеттинери болдунмас дээрзи билдингир. Программаларда өөредилге-кижизидилгениң угланышкыннары аразында шупту сырый харылзаалыг. Ынчалза-даа уругларның сөс курлавырын байыдар, аас чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга шупту угланышкыннарның: «долгандыр турар билигни (чүүлдү) шингээдир»(познавательное развитие),күш-дамыр (физическое развитие), «уран чүүл болгаш эстетиктиг сайзырадылга» (художественно-эстетическое), “ниитилел-харылзажылга” (социально-коммуникативное развитие) өзээ болуп, уругнун сайзырадырының янзы-бүрү ажыл-чорудулгазынга чугула дээштиг. Чугаа кижиниң сайзыралын тодарадыр кол демдек болганда, билигни шингээдирин, салым-чаяан сайзырадыры чаңгыс талалай болдунмас.

“*Ниитилел-харылзажылгага сайзырадыры*” (социально-коммуникативное развитие) уругларны, бир дугаарында, ниитилелге (хөй улус аразынга) бодун шын алдынарын, кижилер-биле чугаалажып

өөрениринче кичээнгей салыры; ийиде, өске улус-биле харылзажырда, доктааттынган өй-чижек бар дээрзин билиндирери бооп турар. Ынчангаш уругларның чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга кайы-даа угланыышкынның төвүндө, кичээнгейинде турарының чылдагааны ол.

«Долгандыр турар билигни (чүүлдү) шиңгээдирин сайзырадыры» (познавательное развитие) болза, бичии уругнуң улуг улуска салып турар хөй айтырыглары, харыыларның янзы-бүрү талалы, удур-дедир тайылбырлаашкын, кандыг-бир чидиг айтырыгны салыры база ону шиитпирлээри, тодаргайлаары, чижектер-биле бадыткап тайылбырлаары, номчуп бадыткаары чугаа сайзырадырының айтырыгларын шиитпирлеп турры билдингир.

“Күш-дамыр сайзырыдылгазы” (физическое развитие) кандыг-бир шимчээшкыннерни тайылбырап таныштырары, дүрүмнерни чугаалаары, удуртулгалар болгаш немелде тайылбырлар чокка күүсеттинмес.

«Уран чүүл болгаш эстетиктиг сайзырадылга» (художественно-эстетическое) уран чүүлдүң аңгы-аңгы хевирлери-биле таныжары, оларны тайылбырлаары, шын адап өөренири, оларга тайылбыр кылыры, шиңгээдип ап турарының деннелин бот-илередири, шүлүк, чогаал сөзүглелдерин өөренири чугаа сайзырадырының аргазы апаары билдингир.

Ниитизи-биле чугаалаарга, уругларның чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга уругларны кижизидеринге, өөредиринге хамаарыштыр делгем уткалыг, харыысалгалыг ажыл бооп турар.

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартында чугаа сайзырадырының кол сорулгазын айытканы мындыг: “Чоннуң литературлуг дылын үндезинге ап, аас чугааны сайзырадыры болгаш долгандыр кижилер-биле харылзаа тудуп өөренирин хевирлээри”.

«Чугаа сайзырылдылгазы» деп өөредилге угланыышкынынга хамаарыштыр ӨФКС-та мындыг кол бодал кирген: «ШНЧУАЧ-ге өөредилге программаларының күүселдезин күрүне дылынга (орус) чорудар... Программа, орус дылды өөрениринге шаптык тургуспайн, Россия чоннарының дылдарынга күүсеттинип болур...» [2, пункт 1.9.].

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартында айытканы-биле чугаа сайзырадырының кол сорулгазын боттандырар ажылдар:

✓ чугааны харылзажырының болгаш ниити культураның чепсээ кылдыр ажыглаары (бодунуң үе-чергези болгаш улуг улус-биле чугаалажып тура, бодлдарын шын, тода илередиринге бергедевейн, өскелер-биле билдингир кылдыр чугаалажып билирин уругларга хевирлээри);

✓ хөй ажыглалдың сөс курлавырын байыдары (уругда бар сөс курлавырынга даянып, кижизидикчи башкының болгаш ада-иениң идепкейлиг киржилгези-биле сөс курлавырын байыдары);

✓ харылзаалыг чугааны, грамматика талазы-биле шын тургустунган диалог, монолог чугааны сайзырадыры (кижиниң харылзаалыг чугаазы диалог, монологтардан тургустунуп турар. Ук чугааларның чедимчелиг болурунга сөс курлавырын байыдар, сөстөрни, сөстөр каттыжыышкынын

шын тургузуп билир болур, домактарның утказын долу дамчыдарын өөредир херек);

✓ бот-хуузунда чугааланырының аянын байыдары (уругларны бодунуң хуузунда кыска чечен чугааларны чогаадып өөрениринге, шүлүк чогаадырынга киржиринге, тоолга немей чаа, солун үзүндүлөр чогаадырынга таарымчалыг байдалдар тургузуп бээри);

✓ «номнар делегейи-биле» таныжылга, номнарга хамаарылга, уруглар аас чогаалын номчууру, уруглар чогаалдары-биле таныжып тура, оларның аңгы-аңгы жанрларын ылгап билирин өөредир (өг-бүлүлөрдө ном номчууру чугула эвес апарганы чидиг айтырыгны тургузуп турар, бажыңга номчулганы чаңчыл болдуары – уругларга ном номчууру чугула дээрзин билиндирер);

✓ сөстөрни, сөстөрнүң үннерин шын адаарын, домактарны шын тургузуп өөрениринге уругларны белеткээри (сөстө ударенилерни чугаа үезинде шын адаары, ажык эвес үннерни тодаргай адап, анныг номчулганы, шүлүктөрни чараш номчуурунун техниказын чедип алыры).

Чугаа сайзырадырының кол сорулгазын боттандырап ажылдарның (задачи) угланышкыннарын тургузуп алган соонда, кандыг сөзүглелдерни шилип алыры, сөзүглелдернүң утка-шынары кандыг боорун кижизидикчи башкылар боттары шийтпирлеп ажылдап кылыры билдингир. Ажыл-чорудулганың аргаларын, методтарын ажылдаары, амыдыралга боттандыраары кол сорулганы чедип алырының байдаларын тургузары башкыдан хамааржыр. Кол арга, методтарны катаптап аары артык эвес боор.

II.4. Уругларның чугаазын сайзырадырының аргалары

Уругларның назы-харыга дүүштүр чугаазының сайзыралының деңнели аңгы-аңгы болур. Чижээ: 3-4 харлыг уругларның чугаазы тодаргай эвес, а чамдыктарының чиге, тода бооп болур. Бо байдал уругну бажыңга канчаар өөредип, харылзажып турарындан хамааржыр. Бо назынында уруглар өңнерни тодаргай эвес адап, домактарны тургузуп алыры берге, шулурткайнып чугааланыр боор. Тодаргай эвес адаарының бир чылдагааны уругнун улуг улустан ук сөстөрни дыңнап турарында бооп болур. Чамдык ада-ие уругларынга эмин эттир ынак болганындан олар-биле чүгле эргеледиг, чассыдыг анынга чугаалажыр, ук байдал мындыг түңнелге эккээр.

Уругларның чугаазын сайзырадыр аргалар болгаш методтар хөй, башкы болгаш ада-ие кайызы таарымчалыын шилип ажыглаар, херек апарганда кезик-чамдыктап шенеп ажылдаар.

Уругларның назы-харын барымдаалап башкылар арга, мергежилгелерни тывынгыр ажыглап ажылдаар дээрзи билдингир.

Сөс-биле илередир методтар:

- ✓ чечен чогаалды дыңнааш, утказын дамчыдары;
- ✓ доктааткаш, чугаалаары;
- ✓ эдerti чугаалаары;
- ✓ түңнел чугаага киржири;
- ✓ даяныр сөзүглел чок, чогаадып чугаалаары дээш о.ө.

Ажылды боттандыраар методтар:

- ✓ дидактиктиг оюннар;
- ✓ дидактиктиг мергежилгелер;
- ✓ шиижиткен оюннар;
- ✓ сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар;
- ✓ сөстөр ойнун ажыглап ойнаар оюннар дээш о.ө.

Аас чугааның сайзыралын чедип алыр аргалар:

- ✓ уруглар биле улугларның аразында чөптүг харылзажыры;
- ✓ ниитилелде доктааттынган чурум нзугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры;
- ✓ төрөөн дылынга харылзажыры;
- ✓ чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары, эдерти чугаалаары;
- ✓ уран чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл чорудулгазын чорудары;
- ✓ ыры-шоор, хөгжүм-херекселдериниң дузазы-биле чугаа сайзырадыры;
- ✓ кино, мультфильм, шии көрүлдезиниң соонда чугаа сайзырадыры.

Уругларга долгандыр кижилер-биле харылзаа тудуп, хөй чугаалажыр арганы тургузуп бээри уругларның аас чугаазының сайзырадырының дээштиг аргазы. Эрте назынындан улгаткыже чедир шын харылзажып билиринге өөредип каары дээрге ниитилелге кижиниң бүгү назынында бодун алдынып билирин хевирлеп каары, бот-хуунуң ажыл-агыйын, алдар-адын чедииникиниг тудуп шыдаарының магадылалын тургузуп бээр.

Кижилер-биле харылзаа тудары дээрге:

- ✓ кижилер аразынга бот-боттарынга хамаарылгазын илередириниң аргазы;
- ✓ медээ солчулгазының аргазы (медээни, ажыл-чорудулганы, ажылдың түңнелдерин, арга-дуржулганы солчур арга);
- ✓ ниитилелдин дүрүмнерин шингээди алганының аргаларын болгаш байдалдарын дамчыдар арга;
- ✓ улус аразынга удур-дедир медээ солчуп, ук медээге хамаарыштыр бодунуң туружун тудар арга;
- ✓ сагыш човаашкын азы хүндүткелдин нзузу-биле кижилерниң бот боттарынга хамаарылгазын илередириниң аргазы.

Бичии назынның уругларын эш-өөрү, өске кижилер-биле харылзаа тудуп өөредир өөредилге, кижизидилге ажылында нарын болгаш берге айтырыгларның бирээзи. Чугаа чаш уругнуң бодунуң төрүмелинден аажы-чаңы болбас болганда, ооң кандыг байдалга өзүп оарын хайгаараар, херек апарганда, эдип-чазаар. «Кижини хүн бүрүде янзы-бүрү таныыр болгаш танывазы кижилер-биле ужуражып, мендилежи, билбес чүвезин айтырып, айтып берип, чамдыктарынга арга-сүмө кадып азы олардан сүмө ап, байырлажып, четтиргенини илередип, чалап, уткуп дээш оон-даа өске амыдыралчы харылзааларны олар-биле тудуп чоруур. Кижилер-биле чугаалажып тура, оларның кижизиттингени, аажы-чаңы, сеткилиниң улуу

азы бичези, хүндүлээчели, ниитизи-биле, кижини тус нацияның, культураның азы социал бөлүктүн, ажил-мергежилдин төлээзи болдуруп турар мөзү-шынар илереп кээр» [9, ар 204]. Кижиниң чугаазының сайзыралы ниитилел амыдыралының бүгү адырларына ажыглаттынып чоруурун чугулага алыр.

Улуг улустун чугаазы уругларның аас чугаазының сайзыралына салдары улуг, ынчангаш кижизидикчи башкылар болгаш ада-ие аразына сырый харылзааны тудары чугула.

Башкының үлегер-чижээ кол болганда, ооң чугаазы чарт, тода, билдингир, баштак аянын, омур-хевирлиг, дылдың лексика, фонетика, грамматика талазы-биле шын нормаларына дүгжүп турар боору билдингир. Башкының чугаазына хамаарыштыр кол-ла негелде уругларның харназына дүүштүр чугааны чедингир, чөптүг (эмин эрттир эртем дылын ажыглавын), бөдүүн, болдурары болур.

Уругларның аас чугаазын байлакшыдарына, сагыш-сеткил культуразын бедидеринге, иштики делегейин байыдарына чечен чогаалдың, ыры-хөгжүмнүн, театр уран чүүлүнүн хевирлери кончуг улуг салдарлыг. Ылаңгыя чечен чогаал уругларга төрөөн дылының байлаан, чаражын, онзагайын таныштырар, байлакшыдар.

Көргүзүглүг методтар:

- ✓ херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары);

- ✓ кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү).

II.5. Назы-харына дүүштүр уругларның аас чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга

1. Хостуг чугаалажып өөредириниң ажил-чорудулгазы болгаш ужур-утказы.

Башкы, ада-ие, эш-өөр болгаш өске-даа улус-биле аразында хостуг чугаа кылыры уругларга өөредиглиг салдарлыг.

Бичии бөлүктүн уругларына ужур-утказы:

- ✓ херек кырында көргүзүп, ойнап, өттүнүп тура хостуг чугаалажырын сайзырадыр;

- ✓ янзы-бүрү хевирниң даалгаларын күүсеттирип тура, улуг улус болгаш эш-өөрү-биле хостуг чугаалажырына таарымчалыг байдалды тургузуп бээр;

- ✓ уругнун чугаалажырына сонuurгалын деткип, тургустунуп келген байдалдарга дүүштүр бичии уругга чугаалажыр арганы бээр;

- ✓ үе-чергези-биле көргөн, билир медээлериниң дугайында чугаалажыр сонuurгалын деткир;

- ✓ долгандыр турар хүрээлел-биле таныжып ап, аңаа хамаарылгазын илередиринге таарымчалыг чугааны тургузар байдалды бээр.

Ортумак бөлүктүн уругларына:

- ✓ болган таварылгага, көргөн, дыңнаан медээге хамаарыштыр

бодалдарын илередип, улуг улус-биле чугаалажырынга таарымчалыг байдалды тургузуп бээр;

- ✓ ниити оюннарга киржип, үе-чергези-биле аразында сүмележип, бөлүглежип ойнаар арганы тургузар;
- ✓ сонуургак болурун сайзырадыр;
- ✓ долгандыр турар хүрээлел-биле таныжарынга таарымчалыг чугааны тургузар байдалды бээр;
- ✓ бодунуң туружун илередип, үе-чергези-биле аңгы-аңгы темалыг чугаага киржип болур арга-биле таныштырар.

Улуг бөлүк уругларынга:

- ✓ чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп уламчылаар;
- ✓ уругну долгандыр турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырар;
- ✓ эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынга хамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелин деткиир;
- ✓ маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлежиринге база чөрүлдээлиг байдалды сөс дузазы-биле чавырар арга-шинээн хевирлээр.

Школа баар белеткел бөлүүнүң уругларынга:

- ✓ эш-өөрүнге сонуургалын деткижеринге байдал тургузар;
- ✓ оюн азы кичээл үезинде уруглар аразынга диалог чугаа чорудуп демнежип өөрениринге идиг бээр;
- ✓ сөстүң утказын шингээдиң алырынга, дыңнап турары сөстөрни, үннерни аяннаштыр адап чугаалаарынга сонуургалды улгаттырып, деткиир;
- ✓ чугааның ужур-утказын билип алырын сайзырадыр;
- ✓ уругларны «үн», «сөс», «домак» деп терминнер-биле таныштырар.

2. Аас чугаага сөстөрниң (чугааның лексиктиг, грамматиктиг тургузуу болгаш шын адаарынының нормалары; харылзаалыг, диалог, монолог чугааны тургузары) шын ажыглалын чедип алырын сайзырадыры.

Бичии бөлүктүң уругларынга:

- ✓ долгандыр болуп турар болуушкуннарга, чүвөлөргө хамаарышкан чугааны уругнуңбилип алырын сайзырадыр, идепкейлиг сөс курлавырын байыдар;
- ✓ башкының дилээ-биле чүвөлөрни тып, өңүн, хемчээлинтодарадырын сайзырадыр;
- ✓ ажык болгаш ажык эвес үннерни шын адап, чараш, өткүт чугаалап өөрениринчедип алыр;
- ✓ дылдың үннерин тода, өткүт, шын артикуляциялыг адаарынга, шын тынып, дыңнапбилиринге чаңчыктырар;
- ✓ чугаа үезинде үнүнүң бедик, чавыс болурун таарыштырып алырын өөредир;
- ✓ бөдүүн болгаш элээн нарын айтырыгларга харыы тып өөрениринге

чаңчыктырар;

- ✓ бодунуң эки туразы-биле азы башкының дилээ-биле чурукту, чаа ойнаарактытаныштырарын, бодунуң кылып турар ажыл-чорудулга дугайында чугаалаарын деткиири;

- ✓ оюннар, көргүзүглер, инсценировкалар үезинде нарын эвес чугааны катаптаарынулуг эвес хемчээлдиг чечен чугааларны дыңнап өөренирин хевирлээр.

Ортумак назынның уругларынга:

- ✓ чуруктарда чүвелерниң аттарын, шынарын, бүдүжүн ниити ат-биле илередип турарсөстөрни, удурланышкак утказын илереткен сөстөрни (антонимнерни) тыварынга, чурукка, чугаага даянып таныштырар;

- ✓ сөстөр адаарынга киржилгелиг органнарны билип алырынга байдал таарымчалыгбайдал тургузар;

- ✓ үннү дыңнап өөренирин өөредир (ниити адап турарындан тодарадыр үннү дыңнапбилири);

- ✓ дылдың үннерин тода, өткүт, шын артикуляциялыг адаар, ажык болгаш ажык эвесүннерни тода, өткүт, шын адап чаңчыктырар;

- ✓ сөстүң кезектеринге ударениени шын салырын, сөзүглелге логиктиг шындарениени, үн доктаашкынын кылырын, херек өйде бедик азы чавыс адап өөренирин сайзырадыр;

- ✓ сөстөрни чугааның аянынга өскертирин (санга, арынга, падежке) билип алырынөөредир;

- ✓ боду сөстөрни шын тургузуп өөренип ап турарын деткиир;

- ✓ чүвелерниң болгаш болуушкуннарның аразында харылзааныилередип, бөдүүндомактар тургузуп өөренирин сайзырадыр.

Улуг бөлүктүң уругларынга:

- ✓ сөстүң утказынче кичээнге салырын, аас чугаазын синоним, антоним, хөй уткалыгсөстөр-биле байыдарын, чугаазынга деңнелгелерни, диригжидилгелерни;

- ✓ эпитеттерни идепкейлиг ажыглаарын өөредир;

- ✓ интонация дузазы-биле домактың төнчүзүн шын, аянын чугаалаарын деткип, өөредир;

- ✓ үннер адаарынга чугаа органнарының сула шимчээшкіннерин кылып, шын адап, өөренирин чаңчыктырар;

- ✓ үннерни шын адаарын сөстөр оюнунга ажыглап, дүрген чугаа чугаалаарынга, шүлүктөр доктаадып өөрениринге катаптап өөредир;

- ✓ үннерни тода адаарынга, темпизин, бедик, чавызының өй-чижээн, үн доктаашкынын таарыштырып билиринге өөредир;

- ✓ нарын сөстөрни өөрениринге деткимче көргүзөр;

- ✓ кылыг сөстөриниң, чүве аттарының, демдек аттарының тургустунуп турарын, чугаага ажыглаарын өөредир;

- ✓ аңгы-аңгы хевирниң домактарны боду тургузуп өөренирин чедип алынын деткиир;

- ✓ улуг кижиниң айтып бергени-биле азы бот идепкейи-биле чугаа

чорударындеткиир;

✓ тоолдуң, чуруктуң утказын, бодунуң арга-дуржулгазынга даянган хайгааралдыдамчыдып өөренирин деткиири, сайзырадыр.

Школа баар белеткел бөлүүнүн уруглары:

✓ ажыл-агыйжы, бойдус болгаш ниитилел амыдыралынга хамаарыштыр сөскурлавырын байыдарын уламчылаар;

✓ сөстүң утказынга соонургалын деткиир;

✓ аас чугаазының утказын, сорулгазын илередиринге чугаа кезектерин ажыглаптерээн дылда үннерниң шын адалгазын чедип алыр;

✓ чугааның техниказын, сөстөрни, сөстер каттыжыышкыннарын шингээдипалырынга эки дикциялыг болурун чедир ажылдаарын деткиир;

✓ «Ө», “Ү”, “Н” кирген сөстөрниң шын адалгазын чедип алыр;

✓ эки дикцияны шүлүк, дүрген чугаа чугаалап тургаш чедип алырын сайзырадыры;

✓ мергежил сөстөриниң тыптып келгенин сонуургап турарын деткиир (чылгы+чы, чурук+чу);

✓ бөдүүн домактарны тургузарын деткип, нарын домактар тургузуп өөрениринге, аас чугаазынга ажыглап өөрениринге дуза көргүзөр;

✓ кижизидикчи башкы, эш-өөрү, танывазы улуг, биче кижилер-биле диалогтургузуп, эвилең-ээлдек, чөптүг чугаалажырын улам сайзырадыр;

✓ литературлуг сөзүглелдерни тода, билдингир эдерти чугаалаарын, сюжеттигоюннарга шиижидип ойнаарын сайзырадыр;

✓ чуруктуң утказынга дүүштүр чугаалаарын, ниити чуруктарга таарыштыр чеченчугаа тургузуп өөренирин улам сайзырадып, чедип алыр;

✓ чечен чугааның планын чугааның ужур-утказын өскертпейн дамчыдыпчугаалаар араг-дуржулгазын сайзырадыр, быжыглаар;

✓ бодунуң ниити хайгааралынга үндезилээн чечен чугааны тургузуп өөренирин сайзырадыр;

✓ бердинген темага кыска тоолдарны чогаадып өөрениринсайзырадыр, деткиир.

3. Чечен чогаал шингээттирери

Бичии бөлүктүң уругларынга:

✓ программада сүмелээн чечен чугааларны катап-катап номчуп бээр;

✓ уран номчулганы ойнаарактар, чуруктар, кукла театрының киржикчилерин оюнтоглаазы болгаш өске-даа көргүзүг материалдарын ажыглап тургаш, дыңнап өөредири база кандыг-даа көргүзүг матералдары чокка номчуп бээр;

✓ улуг эвес шүлүк чогаалдарын оюннар дузазы-биле номчуп таныштырар;

✓ сюжеттиг чуруктардан таныыры чүвелерни тып, адаарын деткиир, башкыныңдилээ-биле бөдүүн айтырыгларга харыы бээрин чедип алыры: “Бо кымыл?”, “Чүнү кылып тур?”;

✓ номну боду ажып, сонуургап турар уругларны кичээнгейге ап, деткиир;

✓ уругларга сөстү төндүр адаар арганы бээр, башкы номчулга кылырга,

таныырысөстери таваржы бээрге, кады адап олурар байдалды тургузуп бээр;

✓ уругларнын ынак, таныыры чечен чугааларын катап номчуп бээр;

✓ чаа тоолдарны, чечен чугааларны, шүлүктөрнү, дыңнап ора, чогаалдаболуушкуннун хөгжүлдезинин сайзыралын билип ора, маадырлар-биле кады хөлзеп, дүймөп, сагыш аарып чоруурун кижизидер, Чогаалда маадырларнын кылдыныгларын, ооң түңнелдери кандыг болурун тайылбырлап бээр;

✓ уруглар-биле өй-өйлөп чуруктарлыг номнарны көөрү, оларны тода,сонуурганчыгкылдыр уругларга чугаалап бээри, чугаалаан чүүлүнүн утказын уруглардан катап дыңнаар.

Ортумак назыннын уруглары:

✓ уругларга тоолдарны, чечен чугааларны, шүлүктөрнү кичээнгейлигдыңнаарын уламчылаар;

✓ дыңнаан тоолунга, чечен чугаазынга, маадырларынга хамаарыштырбилип алганчүүлүн уругларнын шингээдиринге дузалаар;

✓ уругнун дилээ-биле тоолдан, чечен чугаадан, шүлүктөн үзүндүнү номчуп бээр,дыңнаан чогаалынга бодунун хамаарылгазы илереп келгиже дуза кадар.

Улуг назыннын уруглары:

✓ чечен чогаалга сонургалын оттуарын улаштыр сайзырадыр;

✓ тоолдарны, чечен чугааларны, шүлүктөрнү кичээнгейлиг болгаш сонургалдыг дыңнаарын өөредир;

✓ аңгы-аңгы тускай аргаларнын, методтарнын дузазы-биле номчулгагасонуургалды улам ханыладып чаңчыктырар;

✓ уран чечен чогаалдарны сагыш-сеткилинин хүлээп алыышкыны-биле хүлээп өөренирин хевирлээр;

✓ чогаал маадырынын ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр бодунун хамаарылгазынилередип чугааларын идепкейжидер;

✓ чогаалда маадырларнын чажыт аажы-чаңын илередиринге дуза кадар.

Школага белеткел бөлүүнүн уруглары:

✓ чечен чугаага сонургалын бедидерин улаштыр сайзырадыр;

✓ чогаалда чуруктарны көрүп, номчувааны эгени номчуп бээр дилээндеткири,номда чуруктарны болгаш каастап кылганын сонуургаанын деткир;

✓ чогаал маадырларынга хамаарыштыр энерел сеткилди, кады өөрүп,кудараарбайдалды кижизидер, таарышкан маадырынын аажы-чаңын өттүнүп өөрениринге таарымчалыг байдалды тургузуп бээр;

✓ номчаан чогаалынын каттырынчыг сюжеттерин ажыглап, баштак аажы-чаңга кижизидер;

✓ чугааны аянын, тода күүседирин чедип алып, шүлүктү аянын

номчуур,шиижидип ойнаарын (шын сеткил-биле сагыш-хөлзээшкинниг, тускай интонациялыг, арын-баштың, холдарның шимчээшкиннерин көргүзүп, чечен чогаалдың сөстөрүн ажыглап күүседир) өөрөдир;

✓ чогаал жанрының хевирлерин:тоол, чечен чугаа, шүлүктөрнн ылгапөөренирингедуза кадар.

4. Үннү шын адап өөренирининң ажылдарын чорудары

Улуг бөлүк уругларынга:

✓ бичии уругларның ажыл-чорудулгазынга дүүштүр шын чугаазын хевирлээр;

✓ сөстү адап турда, үн тургузуунда кандыг өскерилгелер барын сайгарып чугаалажырынга уругларны белеткээр (тыва дылда өк-биле адаар сөстөр, узадыр адаттынар ажык үннер...);

✓ тыва дылда үннерни («ажык», «ажык эвес», «дүлей, ыткыр», “өк-биле адаар”)адаарының онзагайын илередиринге ажыл-чорудулганың янзы-бүрү хевирлерин ажыглап өөрөдир;

✓ ук үннерни бижикке илередирининң аргаларын уругларга (чижээ, ажык үннер кызыл өңнүг, ажык эвес үннер – көк өңнүг дээн хевирлиг) таныштырар;

✓ ажык болгаш ажык эвес үннерниң үжүктери-биле таныштырар.

Школа баар белеткел бөлүү:

✓ домак дугайында оюннар ажыглап таныштырар;

✓ домак тургузарынга аас-биле мергежилгелер кылдырар;

✓ слогтардан сөстөр тургузуп өөрөдир;

✓ нарын сөстөрнн кезектерге чардырып өөрөдир;

✓ бөдүүн сөстөрдө үннерниң чыскаалын илередип тыварынга дуза көргүзөр.

Программаның күүселдезинге сүмелеп турар өөредилге-методиктиг хандырылга

1. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т. Школа назыны четпээн уругларның чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2008.
2. Веракса Н.Е., Веракса А.Н. Познавательное развитие в дошкольном детстве: учебное пособие. - М., 2012.
3. Дамба Н.Ч., Саая Л.С., Ооржак Э.К. Школа назыны четпээн уругларның тыва (төрээн) чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2010.
4. Дамба Н.Ч. Улустуң аас чогаалының чамдык хевирлери-биле ажылдаарынга методиктиг сүмелер. - Кызыл, 2011.
5. Дамчай О.М. Уйнук-оол Е.С. Культура традиционной тувинской семьи. - Кызыл, 2014.
6. Ермолова Л.И. Игры, занятия и упражнения математического содержания. - Иркутск, 2000.
7. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Тургузукчулары С.М. Орус-оол, Р.С. Чакар. - Кызыл, 2010.
8. Монгуш К.Ш. Бойдус үжүглели. - Кызыл, 2014.
9. Монгуш Б.М. Номчулга ному. – Кызыл, 2015 ч.
10. Рамазанова М.А. Күскежик (орус дылдан Монгуш К-Л, А Шоюн очулдурган). - Кызыл, 1992.
11. Самбуу И.У. Тувинские народные игры. - Кызыл, 1978.
12. Саая Л.С., Ооржак Н.О., Сат М.К. Ортумак бөлүкке төрээн (тыва) чугаа сайзырадылгазы-биле ажыл. - Кызыл, 2011.
13. Сувакпит О.Ө., Кара-Күске Ч.К., Монгуш Б.М. Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному- Кызыл, 2001.
14. Уруглар садынга өөредилге болгаш кижизидилге программазы. Тургузукчулары К.-К.К.Чооду, Ч.М.Доржу, З.Ш.Соян, Б.М.Монгуш, А.Х.Алдын-оол. – Кызыл, 1986, 182 ар.
15. Тыва улустуң тоолдары. Тургузукчузу С.М. Орус-оол. - Кызыл, 2012.
16. Тыва улустуң тывызыктары. Тургузукчузу А.Т. Дугаржап. - Кызыл, 2011.
17. Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному. Тургузукчулары О.Ө.Сувакпит, Б.М.Монгуш, Ч.К.Кара-Күске. – Кызыл, 2001, 279 ар.
18. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадылгазының программазы. – Кызыл, 2010 ч.

ЧИЖЕК КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар) Тема: «Мээң өг-бүлөм»

Сорулгазы: 2-3 харлыг уругларның ниити сайзыралының болгаш чугаазының сайзыралынга дүүштүр өг-бүлө темазынга хамаарышкан тыва сөстөр-биле уругларны таныштырары база аас чугаазынга ажыглап өөредири, медреселдii-биле сактып алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Уругларга чоок төрелдерин *танып*, оларның *чүнү канчап турарын*, *санын* тодарадып, *чурттап турар черин билиринге* база чүвөлөр аттарын шын адаарынга өөредири. Тоолдарны *дыңнап билир*, *үлегер домактарның* утказын билип, сайзыралынга дүүштүр чугаалап өөренирин сайзырадыры.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Мээң өг-бүлөм!»	Бичии уругларга «авам», «ачам», «угбам», «дуңмам» деп өг-бүлө кежигүннерин, бодунуң адын шын адап турар кылдыр өөрөдир. Чурук дузазы-биле өг-бүлөнің кежигүннерин тып, аас-биле шын адаттырар, кижиниң тургузуунуң кол кезектерин таныштырар, Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Уруглар биле уругларның аразында чөптүг харылзажыры. Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары)	1-ги кичээл: «Таныжып аалы!».	Сөс курлавыры: экии, амыр, хүн, мээң Сөс каттыжыышкыннары: мээң адым...
		2-ги кичээл: «Бо авам, бо ачам».	Сөс курлавыры: бо, ачам, ачам. Сөс каттыжыышкыннары: авам эргим, ачам шыырак, авам чараш, авам эки, бо авам, бо ачам.
		3-кү кичээл: “Мээң дуңмам, мээң угбам”.	Сөс курлавыры: дуңмам, угбам, мээң. Сөс каттыжыышкыннары: мээң дуңмам, мээң угбам, угбам чараш, дуңмам эргим.
		4-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң өг-бүлөм».	Сөс курлавыры: холу, буду, арны, ишти. Сөс каттыжыышкыннары: авамның холу, ачамның буду, угбамның арны, дуңмамның ишти, бо буду, бо караа.
Октябрь «Мээң өг-бүлөм»	Өг-бүлезинде чоок кижилерни канчаар адаарын, оларның хөй азы чаңгыс деп санын тып өөрөдири. Чурук дузазы-биле өг-бүлөнің кежигүннерин тып, аас-биле	1-ги кичээл: «Кырган-авам, кырган-ачам».	Сөс курлавыры: кырган-авам, кырган-ачам. Сөс каттыжыышкыннары: мээң кырган-авам, мээң кырган-ачам, бо кырган-авам, бо кырган-ачам, кырган-авамның холу, кырган-ачамның

	шын адаттырып өөрөдир. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) Чурук дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажил-чорудулгазын чорудары Төрээн дылынга харылзажыры		буду, кырган-авам чараш.
		2-ги кичээл: «Мээң акым».	Сөс курлавыры: акым, шыырак, кежээ. Сөс каттыжыышкыннары: мээң акым, бо акым, акым шыырак, мээң акым кежээ.
		3-кү кичээл: «Чаңгыс азы хөй».	Сөс курлавыры: бир (бирээ), чаңгыс, хөй, бажың, кижиги... Сөс каттыжыышкыннары: хөй бажыңнар, чаңгыс кижиги, хөй кижилер.
		4-кү кичээл: Чурук-биле ажил «Мээң өг-бүлөм». Катаптаашкын.	Сөс курлавыры: бо, ачам, ачам, дунмам, угбам, мээң, холу, буду, арны, ишти, кырган-авам, кырган-ачам, акым, шыырак, кежээ, бирээ, чаңгыс, хөй, бажың, кижиги.
Ноябрь «Мээң башкым болгаш садигим»	Бөлүктө башкызының, ажаакчызының база бодунуң адын, эштериниң аттарын шын чугаалап турар кылдыр өөрөдир. Бодунуң харын, эштериниң харын шын чугаалап, санап билиринге чаңчыктырар. Бодунга хамаарыштыр медээни берип шыдаар, херек чүүлдерни башкызынга чугаалаар деп кижизидер. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Сюжеттиг ойнап күүседир оюннар Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Мээң башкым»	Сөс курлавыры: башкы, ынак, кижизидикчи Сөс каттыжыышкыннары: мээң башкым, башкы чараш, кижизидикчи башкы, башкым ады...
		2-ги кичээл: «Мээң харым».	Сөс курлавыры: мен, үш, хар, сээң Сөс каттыжыышкыннары: мээң харым үш, сээң харың үш.
		3-кү кичээл: «Мээң эштерим».	Сөс курлавыры: эжим, эштерим, найыралдыг, ойнаар, аттары, хары Сөс каттыжыышкыннары: ынак эштерим, эжим ады..., эжимниң хары үш, найыралдыг ойнаар.
		4-кү кичээл: «Кылдыныглар медээлээри».	Сөс курлавыры: удуур, чемненир, сускаар, соок, шылаар, аарышкылыг, хунаашпас, былаашпас. Сөс каттыжыышкыннары: сускап тур мен, аштап тур мен, удуурум ол, авам чедип келди, апарды, берди, эккелди.
Декабрь		1-ги кичээл: Сөстөр-биле	Сөс курлавыры: ийе, чок.

«Мээң сидигим»	Оюннар дузазы-биле тыва сөстөрүни адаарын өөренир, сюжеттиг чуруктаргадүүштүр сөс каттыжыышкыннарын тургузуп өөредир. Айтырыпта «ийе» азы «чок» деп харыыладып чаңчыктырар. Чамдык мергежилдер аттары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Дидактиктиг оюннар Уругнуң чугаалажырынга сонуггалын деткип, тургустунуп келген байдалдарга дүүштүр бичии уругга чугаалажыр арганы бээр Төрөөн дылынга харылзажыры	таныжылга «ийе», «чок»	
		2-ги кичээл: Сөстөр-биле таныжылга «улуг», «бичии».	Сөс курлавыры: улуг, бичии, тавак, стакан, хлеб. Сөс каттыжыышкыннары: улуг бажың, бичии ойнаарак, улуг тавак, бичии хлеб, бичии омааш.
		3-кү кичээл: Сюжеттиг, ойнап күүседир оюн: «Сайзанаң» Шүлүк “Аптара” <i>Өгнүң дөрүн ээлээн Өндүр чараш аптара. Угулзалап каастаан Улуг сава – аптара.</i>	Сөс курлавыры: орун, стол, сандай, кавай, аптара, суугу, сыртык, чоорган, паш, омааш, эжик. Сөс каттыжыышкыннары: бо орун, улуг стол, бичии омааш, чараш сыртык, чаңгыс аптара, эжик аксы.
		4-кү кичээл: Сюжеттиг, ойнап күүседир оюн: «Кым-дыр?».	Сөс курлавыры: башкы, эмчи, даараныкчы, чолаачы, тудугжу. Сөс каттыжыышкыннары: авам – эмчи, ачам, чолаачы, акым – тудугжу, угбам – даараныкчы.
Январь Тыва улустуң аас чогаалы. Тоолдар. Авторлуг тоолдар.	Бичии уругларга кыска хемчээлдиг тоолдарны номчуп тура, уругларның кичээнгейин хаара тудуп, оларның чугаазынга чаа сөс курлавырын немээр. Тоолду дыңнап тура, дириг амытаннарга эки хамаарылганы кижизидер, оларның аттарын сактып алыр кылдыр өөредир. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Чечен чогаалды дыңнааш, утказын дамчыдары Чуруктар-биле ажылдаары Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: А. Шоюн «Койгунак»	Сөс курлавыры: хонук, кодан, ашак, бөрү, арыгже, чаргы, тулуп, хүлүмзүрөөн. Сөс каттыжыышкыннары: чаргы чарар, ашак биле бөрү, мени чиир дээн-дир, орук олчазы, хүнче көрүп.
		2-ги кичээл: «Хайыракан»	Сөс курлавыры: ижээни, ат-алдар, Караты-Хаан, хайыракан, адыг Сөс каттыжыышкыннары: кодан оглу, үңгүр казып, үңгүр казар,ажынмас боду ажынып
		3-кү кичээл: «Ыраажы койгун»	Сөс курлавыры: Сөс каттыжыышкыннары:
Февраль «Шагаа – тыва чоннуң	Чуруктан тыва кижиниң кедер идик-хевин башкыны эдерти чугаалавышаан, чуруктардан тывар, сүттен кылган тыва	1-ги кичээл: «Тыва хеп».	Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, идик Сөс каттыжыышкыннары: чараш тон, чылыг идик, улуг бөрт.

байырлалы»	чемнерниң аттарын адап өөренир, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр.. Өг тыва чоннун чурттаар оран-савазы дээрзин билиндирер. Тыва чоннун азырап чоруур малдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Сөстер оюнун ажыглап ойнаар оюннар Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары) Төрээн дылынга харылзажыры	2-ги кичээл: «Тыва чем».	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме, эът. Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Азырал амытаннар».	Сөс курлавыры: инек, аът, хой, өшкү, оожум, дүрген. Сөс каттыжыышкыннары: инек оожум, аът дүрген, хой чараш, өшкү мыйыстыг.
		4-кү кичээл: «Өг бистиң чоргааралывыс».	Сөс курлавыры: хана, суугу, ширтек, орун, аптара, хараача, эжик, паш, өреге. Сөс каттыжыышкыннары: борбак өг, бедик орун, чараш эжик, кидис өг, улуг паш.
Март «Тываның уруглар чогаалчылар ы»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары Уруглар биле уругларның аразында чөптүг харылзажыры Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: Чечен чугаа. Х. Ойдан-оол «Уранмааның ойнаар-кызы»	Сөс курлавыры: чогаалчы, угаанныг, солун, шүлүк, чечен чугаа, уран-шевер, херээжен, ынак Сөс каттыжыышкыннары: ынак шүлүүм, солун чогаал.
		2-ги кичээл: Е. Танова «Час», «Ховаганмай».	
		3-кү кичээл: Э. Кечил-оол «Уя белен», «Шагым»	
		4-кү кичээл: О. Делгер-оол «Долаана», «Бызаа».	
Апрель «Сонуургакпайлар»	Уругларны куштар-биле таныштырар. Үлегер домактар, көгүдүглер дузазы-биле уругларны куштарга ынак, куштарны тараа-биле чемгереринге өөредип чаңчыктырар. Үлегер домактарны уругларның сайзыралын барымдаалап доктааттырар.	1-и кичээл: «Тараам турда, тодуг-ла мен».	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, оът-сиген, комбайн, согааш-бала, тараа дүгү, тыва далган. Сөс каттыжыышкыннары: борбак хлеб, тараа шөлдери, шөл сугарар, чаагай торт, чигирзиг печенье.
		2-ги кичээл: «Куштар –	Сөс курлавыры: бора-хөкпеш, каарган, көге-

	Тараадан кандыг чемнер кылырын таныштырар. Уругларны башкызын өттүнүп ойнаар-кызын чемгереринге, хептереринге, удударынга көгүдүглерни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг кириштирер Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Дидактиктиг оюннар Эдерти чугаалары Төрөөн дылынга харылзажыры	бистин өңнүктеривис».	буга, чалгыннарлыг, даштын Сөс каттыжышкыннары: бора-хөкпеш – чик-чирик, каарган – карк-карк, үгү – ү-үүк-үүк, хек – ку-куук, ку-куук, даштын соок
		3-кү кичээл: «Көгүдүглер».	«Бөөп-бөөп, бөпүйлөң», «Теп-теп, тебенек», «Каак-каак, кежээ кижиге», «Бирээ, ийи, караан шим!», «Аажок кежээ, эреспей», «Чаптанчыгбай, ыглава!».
		4-кү кичээл: «Үлегер домактар».	Куш уялыг, Кижиге чурттуг. <i>Эртем чокта,</i> <i>Эртен база дүн</i>
Май «Сонуургакпайлар»	Улустун аас чогаалының биче хевирлерин ажыглавышаан, уругнун аас чугаазын сайзырадыр. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Дидактиктиг оюннар Эдерти чугаалары Төрөөн дылынга харылзажыры Ада-ие-биле кады ажылдажылганы сырый чорудары	1-ги кичээл: «Өпей ырлар».	Өпей ырларны ырлап ора, уругларга өөредири.
		2-ги кичээл: «Кавай».	Сөс курлавыры: кавай, чымчак, удуур, чайгаар Сөс каттыжышкыннары: кавайга удуур, өпояны чайгаар, чымчак кавай
		3-кү кичээл: «Тывызыктар».	Дөрт булуң Дөнгүр эвес. (Аптара) Ашак кадай чогушту, Аал ишти тотту. (Согааш, бала) Даалык-даалык чоруктуг Талдар каргы чемиштиг. (койгун)
		4-кү кичээл: «Катаптаашкын».	Бүдүн чыл тургузунда уругларның өөрөнгөн чүүлүн катаптаар.

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар) Тема: «Төрөлдерим ажыл-ижи»

Сорулгазы: уругларның чоок кижилеринң ниити болгаш хуу аттарын адап, айтып билир, улуг-бичии кижилер аразында хүндүткел ёузузун сагып билиринге даянып, тыва улустунң чаңчылчаан ажыл-ижинге хамаарышкан чаа сөстөрнү шын адап, утказын билип, аас чугаазынга ажыглап өөрениринге, сөс курлавырын байыдарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри. “Малчын, чылгычы, кадарчы, саанчы, хойжу...” деп сөстөрнүң уткаларын билип турар болгаш янзы-бүрү оюннар үезинде сөстөрнү ажыглап, сактып ап, шын адап турарын чедип алыр.

Дидактиктиг мергежилгелер дузазы-биле чечен чугааларны дыңнап, эдерти чугаалаар, шээжи-биле доктаадыр арга-шинээн сайзырадыр. Тыва улустунң аас чогаалынын дузазы-биле чоннунң сагылгаларын сайзыралынын аайы-биле шинээдирин кижизидер.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Экии, чаштар сады!»	Уругларның эге билиинге даянып алгаш, өг-бүлезин ончалап, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг сөзүглел тургустуруп өөредир, уругларның чугаазын өг-бүлениң кежигүннерин илереткен сөстөр-биле, мергежилдер аттары-биле байыдар. Башкыларын хүндүлээр чорукка кижизидер. Уругларның чугаалаксаар күзелин деткиир. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Түңнел чугаага киржири Дидактиктиг оюннар Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаары Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Экии, чаштар сады!».	Сөс курлавыры: экии, байырлыг, амыр, хүн. Сөс каттыжыышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, эки өөренир, чаптанчыг чаштар.
		2-ги кичээл: «Авам – эмчи, ачам - чолаачы» (аңчы...). Е. Танова «Бичии чолаачы». Э. Кечил-оол «Чолаачы мен».	Сөс курлавыры: ава, ие, эмчи, эмнээр, эмнелге, ача, ада, чолаачы, оттуг-терге, орук. Сөс каттыжыышкыннары: авам эмчи, ачам чолаачы, узун орук, эмнелгеге эмнээр, оттуг-тергени мунар.
		3-кү кичээл: «Кырган-авам, кырган-ачам - малчыннар».	Сөс курлавыры: кырган-авам, кырган-ачам, малчын, кадарчы, аал, өг. Сөс каттыжыышкыннары: малды кадарар, өгге чурттаар, мал тудар.
		4-кү кичээл: «Башкы – хүндүткелдиг сөс».	Сөс курлавыры: башкы, хүндүлээр, дыңнаар, ажаакчы. Сөс каттыжыышкыннары: ажаакчывыстың ады..., башкывыстың ады..., хүндүткелдиг башкы, кижизидикчи башкы.
Октябрь «Алдын күс»	Чоок төрөлдөрүн ончалап, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг сөзүглел	1-ги кичээл: «Угбам саанчы, честем кадарчы».	Сөс курлавыры: угбам, саанчы, инек, кадарчы, өшкү, честем, агаар.

	тургустуруп өөредир, мергежилдер аттары-биле ам-даа байыдар. Уругларның чугаалаксаар күзелин деткиир. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Түңнел чугаага киржири Дидактиктиг оюннар Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаары Төрээн дылынга харылзажыры		Сөс каттыжыышкыннары: инекти саар, угбамның ады..., арыг агаар, честем кадарчы, честемниң ады...
		2-ги кичээл: «Даайым хойжу, күүйүм даараныкчы».	Сөс курлавыры: даайым, күүйүм, кежээ, даараныкчы, ажылчын, хойжу, хеп даараар машина. Сөс каттыжыышкыннар: даайым хойжу, ол кежээ, күүйүм даараныкчы, ол ажылчын.
		3-кү кичээл: «Акым – тудугжу, чеңгем –(чаавам) садыгжы».	Сөс курлавыры: тудуг, тудугжу, акым, чеңгем (чаавам), садыг, садыгжы, суур, бажың. Сөс каттыжыышкыннары: акым тудугжу, чеңгем садыгжы, суурда бажыңныг, чараш, улуг бажың.
		4-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң төрелдерим ажыл-ижи».	Катаптаашкын. Сөс курлавыры: ава, ие, эмчи, эмнээр, эмнелге, ача, ада, чолаачы, оттуг-терге, орук, кырган-авам, кырган-ачам, малчын, кадарчы, аал, өг, угбам, саанчы, инек, кадарчы, өшкү, честем, агаар, даайым, күүйүм, кежээ, даараныкчы, ажылчын, хойжу, хеп даараар машина, тудуг, тудугжу, акым, чеңгем (чаавам), садыг, садыгжы, суур, бажың. Сөс каттыжыышкыннары: авам эмчи, ачам чолаачы, узун орук, эмнелгеге эмнээр, оттуг-тергени мунар, малды кадарар, өгге чурттаар, мал тудар, ажаакчывыстың ады..., башкывыстың ады..., хүндүткелдиг башкы, кижизидикчи башкы, инекти саар, угбамның ады..., арыг агаар, честем кадарчы, честемниң ады..., акым тудугжу, чеңгем садыгжы, суурда бажыңныг, чараш, улуг бажың.
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Бичии уругну улугну улуг, бичиини бичии деп хүндүлөп өөредир, чораан черинге “Четтирдим” деп хуулгаазын сөстү ажыглап чоруурунга кижизидер. Ак биле кара өңнүң ылгалын билиндирер.	1-ги кичээл: «Четтирдим” – деп хуулгаазын сөс».	Сөс курлавыры: четтирдим, экизин, өөрүүр. Сөс каттыжыышкыннары: улуу-биле четтирдим, өөрүп тур мен.
		2-ги кичээл: «Силер – деп чараш сөс».	Сөс курлавыры: силер, улуг, кижини, хүндүлээр, сагыыр.

	Чүвениң эвээш, хөй деп түңүн билирингечаңчыктырар. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Эдерти чугаалаары Ниитилелде доктааттыңан чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) Төрээн дылынга харылзажыры		Сөс каттыжыышкыннары: улуг улус, бичии кижиге, хүндүлээчел чорук.
		3-кү кичээл: Өңнер (ак, кара).	Сөс курлавыры: кара, ак, өң, тон, хана, пөс, өңнээр, будуур. Сөс каттыжыышкыннары: кара булут, ак хана, кара идик, ойнааракты будуур, агартыр чугайлаар
		4-кү кичээл: Чаңгыс – хөй.	Сөс курлавыры: эвээш, хөй, чаңгыс, ногаа аймаа, уруглар, уруг, оол, ыт, диис. Сөс каттыжыышкыннары: хөй уруглар, чаңгыс оол, хөй ыт, чаңгыс диис.
Декабрь «Солун үе»	Уругларны дириг амытаннарга ынак, оларны канчаар камгалап болурунун аргаларының дугайында билиндирер. Уругларның идепкейлиг чугаазын сайзырадыр, айтырыгларның дузазы-биле кыска домактарны тургузар болгаш сөс курлавырын байыдар. “Тараа чокта хлеб чок” деп билиндирер. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Эдерти чугаалаары Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) Сюжеттиг чуруктар-биле ажилдаары Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Кыжын куштар».	Сөс курлавыры: тараа, хүннээрек, дөгеленир, уя, ыраажы, өңнүктөр, амыраарлар, күжүрлер, өөрүшкүлүг. Сөс каттыжыышкыннары: борбак хырны, хилинчек чок, күжүр хөкпеш, хырны тодуг, чылыг уя, куш оолдары, соок үе, таалап тодар, хүннээрекке дөгеленир, хөглүг чаштар, куш ырлаар, чараш үн, күжүр тодуг.
		2-ги кичээл: «Дириг амытаннар».	Сөс курлавыры: черлик, дириг, дилги, бөрү, адыг, диин. Сөс каттыжыышкыннары: сыргаларлыг кулактарлыг, диинчигеш чараш, чыргап хонар аңчыгаш, казырыктыг тооруун, адыг күжүр, сырбаңнадыр оттурупкан, адыг ижээнинде, борбак арга, зоопарактыг хоорайже, улуургак чаң, дидим дүрген, диинчигеш угаанныг, курлап аар, кажар дилги.
		3-кү кичээл: «Азырал амытаннар».	Сөс курлавыры: инек, бызаа, хой, хураган, өшкү, анай, аът, кулун, амытаннар Сөс каттыжыышкыннары: инекти саар, өшкүнү кадарар, хойну имнээр, аътты мунар, хураганны эмзирер.

		Э.Кечил-оол «Анайларым - ийиспейлер», «Бызаам», «Теве», «Аът».	
		4-кү кичээл: «Тараам турда, тодуг-ла мен».	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, суггат, оът-сиген, комбайн, аъттыг терге, согааш-бала, тараа дүгү, тыва далган. Сөс каттыжышкыннары: борбак хлеб, тараа шөлдери, шөл сугарар, чаагай торт, чигирзиг печенье.
Январь «Тыва улустуң аас чогаалының кол хевири – тоолдар»	Улустуң аас чогаалының кол хевири тоолдарны катаптап, оларның дузазы-биле чоннуң сагып чоруур ужурлары-биле таныштырып, ээлдек-эвилен чорукка уругларны кижизидерин уламчылаар. Ооң-биле чергелештир орус улустуң тоолу-биле база таныштырар. Очулга. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Тоолдарны дыңнааш, утказын чугаалаары Эдерти чугаалаары Кино, мультфильм, шии көрүлдезинин соонда чугаа сайзырадыры Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: Тыва улустуң тоолу «Ийи күске».	Сөзүглел-биле ажыл.
		2-ги кичээл: Орус улустуң тоолу «Борбак далган»	Очулга. Сөзүглел-биле ажыл.
		3-кү кичээл: Тыва улустуң тоолу «Үш оолдуг ирей-кадай».	Сөзүглел-биле ажыл.
Февраль «Шагаа – тыва чоннуң байырлалы»	Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнерниң аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистиң эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрээн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирер. Бурун шагдан өгнүң болур болбас дүрүмнерин өөредир, кол дериг-херекселдерин билиндирер.	1-ги кичээл: «Тыва хеп».	Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөнниг, негей, чаргаш, ой тон, кажык, аът, инек, хой, өшк) Сөс каттыжышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон
		2-ги кичээл: «Тыва чем». О. Делгер-оол «Тыва	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт,

	Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Чурук-биле ажил Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Уран чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажил-чорудулгазын чорудары Төрээн дылынга харылзажыры	чемнер».	өреме. Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Ада-чурттуң камгалакчылары».	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжыышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы, томаанныг чорук, кээргээчел чорук.
		4-кү кичээл: «Өг – тыва чоннуң чурттаар оран-савазы». Тыва улустуң эт-херекселдери. Өгже экскурсия.	Сөс курлавыры: хана, суугу, ширтек, орун, аптара, хараача, эжик, паш, өреге, өдек, мал, малчын. Сөс каттыжыышкыннары: борбак өг, бедик орун, чараш эжик, кидис өг, улуг паш, арыг агаар, борбак хараача.
Март «Тываның уруглар чогаалчылары»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары Доктааткаш, чугаалаары Түңнел чугаага киржири Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап чугаалаары, эдерти чугаалаары Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: Э. Кечил-оол «Аът», «Тенекпей», «Хаван оглу».	Сөс курлавыры: чогаалчы, угаанныг, солун, шүлүк, чечен чугаа, уран-шевер, каас-чараш, херээжен, ынак, кайгап ханмас. Сөс каттыжыышкыннары: уруглар чогаалчызы, херээжен чогаалчы, уран-шевер одуруг, ынак шүлүүм.
		2-ги кичээл: Е. Танова «Шалың», «Чеченмаа», «Сашутка», «Хүнчүгеш».	
		3-кү кичээл: О. Сувакпит «Шивижигеш» ыры.	
		4-кү кичээл: Ч. Кара-Күске «Дииспейниң үлегери», «Шетте хар», «Кырган-авамның баскан быштаа».	
Апрель Улустуң аас чогаалының биче хевирлери	Тывызык, үлегер домак таварыштыр уругларны хайгаараачал, эскериичел болурунга чаңчыктырар. Улустуң аас чогаалы бичии уругларны кижизиг, хүндүлээчел, биче сеткилдиг болурунга	1-и кичээл: «Үлегер домактар».	Иелиг кыс шевер, Адалыг оол томаанныг. <i>Ада төөгүзү – алдын,</i> <i>Ие төөгүзү – мөңгүн.</i>
		2-ги кичээл: «Тывызыктар».	Шуглак чок удуур,

	кижизидер. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Доктааткаш, чугаалаары Эдерти чугаалаары Ыры-шоор, хөгжүм херекселдериниң дузазы-биле чугаа сайзырадыры Плакат-биле ажыл (кижиниң тургузуун чуруп каан плакат) Төрөөн дылынга харылзажыры		Суг чок чуннур. (Моортай) <i>Тывызыым – дытта,</i> <i>Тоолум – дошта (Диң, балык)</i>
		3-кү кичээл: «Өпей ырлар».	Өпей ырларны ырлап ора, уругларга өөредири
		4-кү кичээл: «Көгүдүглер».	«Бөөп-бөөп, бөпүйлең», «Теп-теп, тевенек», «Каак-каак, кежээ кижини», «Бирээ, ийи, караң шим!», «Аажок кежээ, эреспей», «Чаптанчыгбай, ыглава!».
Май «Чаптанчыг үе»	Кижиниң тургузуун өөренип тура, чүнү канчап билирн тодарадыр.Кавайны чүден кылып каанын, ойнаар-кысты канчаар чыттыраарын уругларга сонуургадып көргүзөр. Уругларны бичиизинден угаан-сарыылдыг, эт-севинге камныг болурунга кижизидер. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Түңнел чугаага киржири Даяныр сөзүглел чок, чогаадып чугаалаары Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар -Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Кижиниң тургузуу».	Сөс курлавыры: хол, бут, баш, кулак, думчук,салаа, салаалар, дыргак, дыргактар, баш дүгү, чаак, карак, моюн, чүстер, ишти, ооргазы, дискээ Сөс каттыжыышкыннары: дыбыжы кулак, чараш карак, узун салаалар, кызыл чаак, ишти тодуг, будаан дыргактар, узун чаш, арыг-силиг мага-бот
		2-ги кичээл: «Кавай».	Уругларның бот-боттарының аразында харылзаалыг чугааны чорудары-биле оюнну ойнадыр, өпей ырын ырлап, ойнаар-кысты чайгаар.
		3-кү кичээл:«Чүнү кылып билир мен».	Сөс курлавыры: удуур, чемненир, чуруур, шураар, ойнаар, бижиир, номчуур, тенектенир, ижер, кылаштаар, шошкуру, мегечиңнээр, каастаар, мегелээр, каттырар, шошкуру. Сөс каттыжыышкыннары: арыг-силиг чемненир, үе-шагында удуур, ыткыр номчуур, оожум кылаштаар, чараш бижиир, шагында ойнаар.
		4-кү кичээл: «Катаптаашкын».	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг. Сөс каттыжыышкыннары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки

			өөреникчи
--	--	--	-----------

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар)Тема: «Мээң чурттап турар черим»

Сорулгазы: уругнуң бодунуң чурттап турар чериниң тус-тус онзагайы-биле таныжарынга, оларның ужур-утказын билип, тайылбырлап өөрениринге таарымчалыг бапйдаплдарны тургузуп бээри.Бодунуң ат-сывын, фамилиязын, адазының адын долузу-биле адап, бажыңының адресин ыяк билир кылдыр өөредир. Тараа, кат-чимис болгаш өске-даа культураларның ажык-дузазын билип алырын чугаалап бээр, үнезин оюннар, чуруктар болгаш өске-даа ажил-чорудулга дузазы-биле билиндирери.Уругларны бичиизинден тура ажил-ишчи, эрес-кежээ, күш-ажылды үнелеп билиринге өөредир болгаш кижизидер.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажилдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Мээң чурттап турар черим»	Уругларның эге билинге даянып алгаш, «Кым?» деп айтырыгга шын тода харыылап, чүнүң дугайында чугаалажып турарын билиндирери. Орук дүрүмнеринче эки кичээнгейни салырын, садиктен тура чурттап турар бажыңыңа чедир орукту билген турарын өөредир. Өске черге чааскаан арткан таварылгада шагдаа ажилдакчыларын кыйгыраын билиндирер. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Дидактиктиг оюннар Төрээн (тыва) дылынга харылзажыры Чуруктар-биле ажил Аас чугааның хевирлери-биле ажилдаары	1-ги кичээл: «Экии, эш-өөрүм!».	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүг, чайын, сууржун. Сөс каттыжыышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, кызыл хүн, эки өөренир
		2-ги кичээл: «Мээң өг-бүлөм» (катаптаашкын). Ч. Кара-Күске «Ава», «Ача», «Дунмам», «Угбам», «Акым», «Кырган-ава», «Кырган-ача». Шын адалга.	Сөс курлавыры: фамилия, авам, ачам, дунмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайы, даай-авам, өг-бүлө. Сөс каттыжыышкыннары: бичии дунмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бүлөм, кежээ акым.
		3-кү кичээл: «Ынак башкым».	Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүг, чараш, угаанныг, эргим, чырык, чырыткылыг. Сөс каттыжыышкыннары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе.
		4-кү кичээл: Саннар 1-5.	Сөс курлавыры: бирээ (чаңгыс), ийи, үш, дөрт, беш, салаа, салаалар, хол, холдар, бут, буттар, кижиге,Матпаадыр, Бажы-Курлуг, Ортаа-Мерген,

			Увай-Шээжең, Биче-Бөөвей, салаа, салаалар, хол, беш-беш. Сөс каттыжыышкыннары: чаңгыс кижиги, үш салаа, матпаадыр паштанган, малын чалап, саанын саар, орук дургаар.
Октябрь «Кызыл – ынак хоорайым»	Тыва Республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Хоорайда светофорларның өңнерин өөредир. Тураскаалдар-биле янзы-бүрү чуруктарның дузазы-биле таныштырары. Шүлүктүң дузазы-биле төрөөн черинге ынак болур, патриотчу болур деп кижизидер. Салааларын базып, бешке дээр санап орташ, кудумчуларын санаар Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Чуруктар-биле ажыл чорудары Дидактиктиг оюннар Уран-чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Кызыл хоорай» Л. Чадамба «Кызылым» О. Сувакпит «Эргим Кызыл» Кызыл хоорайның тураскаалдары, оларның ужур-утказы (Ынак суурум «...»)	Сөс курлавыры: ыдык ыры, герб, тук, музей, театр, хүрээ, Арат шөлү, тураскаалдар билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун, ат-алдар, кезээ мөңгө. Сөс каттыжыышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажыңнар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары, билдингир черлер.
		2-ги кичээл: «Кызыл хоорайымның кудумчулары» (Суурумнуң кудумчулары).	Сөс курлавыры: кудумчу, ажыл, орук, делгем, кызаа, чаа, кол, Кочетов, Лопсанчап, Ленин. Сөс каттыжыышкыннары: делгем кудумчулар, чаа орук, кызаа орук, чараш кудумчу, кол кудумчу.
		3-кү кичээл: «Светофор» Өңнер (ак, көк, кызыл, сарыг, кара, ногаан).	Сөс курлавыры: ак, көк, кызыл, сарыг, кара, ногаан. Сөс каттыжыышкыннары: ак хөвөң, ак койгун, ак диис, кара ыш, кара ыт, кызыл тук, кызыл сумка, сарыг бүрү, сарыг ук, көк хөйлең, көк ручка, ногаан бүрү.
		4-кү кичээл: «Кызыл хоорайымның чанында даглар, хемнер» (Суурумнуң чанында даглар, хемнер).	Сөс курлавыры: даг, хем, чоогу, ырак, бажы, кадыр, терең, агым, Енисей, Дөгээ. Сөс каттыжыышкыннары: хем чоогу, агым хем, Енисей хем, Дөгээ даа, кадыр даг.
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Тываның мал-маганының дугайында уругларның билиин тодарадыр, черлик болгаш азырал амытаннарның хевиринден көргөш, ылгап билир кылдыр	1-ги кичээл: «Черлик болгаш азырал амытаннар». М. Күжүгет «Эник» шүлүк. Т. Кызыл-оол «Бодаган».	Сөс курлавыры: инек - бызаа, аът – кулун, хой – хураган, өшкү – анай, серге, молдурга, буга, шары, сарлык, теве – бодаган, адыг, койгун, бөрү, дилги, диин.

	өөредир, оларның амыдыралы-биле таныштырар.Шаандан тура өгбелеривис өгге чурттап чораан, оларның хүндүткелдиг чеми – тараа деп билиндирип, бичиизинден ажыл-ишчи, эрес-кежээ, күш-ажылды үнелеп билиринге, аңаа чоргаарланырынга кижизидер. Ава чокта, хүн чок дег деп билиндирер. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Тараа өзүп турар черлерлиг чуруктар-биле ажыл Утказы чаңгыс сөстөрни ажыглаары. (Синонимнер) Дидактиктиг мергежилгелер Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны хайгаарап көөрү) Төрээн дылынга харылзажыры	В. Бианки «Адыг оолдары» чечен чугаа. М. Өлчей-оол «Анайларым» Кызыл дептер-биле таныжылга. Теманы өөредип тура, удурланышкак уткалыг сөстөрни ажыглаар (Антонимнер)	Сөс каттыжыышкыннары: сүттүг инек, чортар аът, мыйыстыг өшкү, мөгеннерлиг теке, дүктүг сарлык, аштаан адыг, хүрең адыг, ак адыг, кажар дилги, чаптанчыг диин, улуг аң, бичии аң, азырал амытаннар, черлик амытаннар.
		2-ги кичээл: «Өг – тыва чоннуң чоргааралы». В.Серен-оол «Өгже чалалга». С.Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран».	Сөс курлавыры: көшкүн, дөр, суугу, үлгүүр, чүък, ширтек, хараача, шаажаң, оран-сава, мал, дээвиир, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аыш-чем. Сөс каттыжыышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дөр бажы, аптара бары, оң талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер, тыва чем, ак чем, аъттыг кижиги.
		3-кү кичээл: «Тараа – буянның чем». Р. Ондар «Согааш.»	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, суггат, оът-сиген, комбайн, аъттыг-терге, согааш-бала, тара дүгү, тыва далган. Сөс каттыжыышкыннары: сыпта тараа, тарааны хоорар, ону тырттар, чиирге чаагай, дүрген тодуучал, хүндүлүг чем.
		4-кү кичээл: «Авалар хүнү» А. Даржай "Ава" чечен чугаа. Чуруктар-биле ажыл: С.К. Ланзы «Портрет матери». С. Ш Саая «Две матери».	Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-соруктуг, ишти-хөңнү, эргеледир. Сөс каттыжыышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг ием, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авамкараа, чымчак шырайлыг.
Декабрь	Аас чогаалының биче хемчээлдиг	1-ги кичээл: «Тывызыктар»	Самдар эвес хирезинде,

Тыва улустун аас чогаалы	хевирлерин катаптаар. Ында тыва чоннун амыдыралынын байдалын, кижилернин аажы-чаңын, үзел-бодалын, эрткен төөгүзүн кыска болгаш тода, чараш болгаш аянын кылдыр көргүскен деп өөредир. Кылып чорудар ажилдарнын хевирлери. Доктааткаш, чугаалаары Эдерти чугаалаары Уругларнын бот-боттарынын аразында чөптүг харылзажыры Төрээн дылынга харылзажыры		Чамашкызы көвей (Инек) Аргада ак баштыг ашак олур (Төжек) Буян талдың буду чүс «Тараа».
		2-ги кичээл: «Үлегер домактар».	1. Сеткилдин бичези херек, Саваның улуу херек. 2. Аалга кирген киж, аяк эрии ызырар. 3. Киж болуру чажындан, Аът болуру кулунундан.
		3-кү кичээл: «Өпей ырлар».	Янзы-бүрү өпей ырларны ырлап ора, уругларга өөредир
		4-кү кичээл: «Дүрген чугаа», «Узун тыныш». (Матпаадыр, «Сылдысчыгаш» сеткүүл).	«Билдим билдим биче шынаа» «Бир бала, ийи бала».
Январь «Чашкы үем»	Тыва улустун оюннарын амгы салгалга чедирип, оларнын ажык-дузанын тайылбырлаар. Тыва чоннун шаг-шаандан ойнап келген оюну кажыкты таныштырар. Тоолдар таварыштыр чаш уругтун мөзү-бүдүжүн, аажы-чаңын кижизидер. Кылып чорудар ажилдарнын хевирлери. Кино, мультфильм, шии көрүлдезинин соонда чугаа сайзырадыры Шиижиткен юннар Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Чаш уруглар оюннары». «Аскак кадай», «Өртеңежир».	Сөс курлавыры: чаштыр, оваарымчалыг, кижизидилге, оожум, шыпшың, кичээнгейлиг, дүрген, октаар, көрүптер, кажык, тевек. Сөс каттыжыышкыннары: оожум ойнаар, хүндүлежип ойнаар, аът чарыштырар, ойнаар чурумнуг, үлежип алыр, эжин хүндүлээр.
		2-ги кичээл: «Кажык» «Дөрт берге дүжүрер», «Аът чарыштырар». О. Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым».	Сөс курлавыры: аът, инек, хой, өшкү, дөрт, арга. Сөс каттыжыышкыннары: дөрт тала, кажыктын азыы, хой дүжер, оюн ойнаар, чараш оюн.
		3-кү кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар» (Матпаадыр, «Тыва улустун тоолдары»).	«Үш чүүл эртемниг оол», «Хадың-Кыс», «Дөң-Хөөжүк», «Койгун биле бөрү», «Пар», «Дилгижек-оол биле Адыг».
Февраль «Шагаа – тыва чоннун байырлалы»	Тоолчургу чугаалар таваыштыр уругларны чурттап турар черинге ынак, оон төөгүзүн билир кылдыр өөредир. Тыва хептернин хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнернин аттарын	1-ги кичээл: «Тоолчургу чугаалар».	Сөс курлавыры: Сөс каттыжыышкыннары:
		2-ги кичээл: «Тыва чем». Э.Кечил-оол «Тыва чемнер».	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме.

	билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистиң эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрөөн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирер. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Эдерти чугаалаары Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры Тоолчургу чугааларны дыңнап, оларны эдерти чугаалаары Төрөөн дылынга харылзажыры		Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Ада-чурттуң камгалакчылары».	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжыышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы
		4-кү кичээл: «Тыва хеп».	Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөнниг, гей, чаргаш, ой тон. Сөс каттыжыышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон.
Март «Тыва чогаалчылар бичии чаштарга»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Чогаалда чүнү бижип турарын сайгарар. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары Доктааткаш, чугаалаары Түңнел чугаага киржири Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап чугаалаары, эдерти чугаалаары Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: М. Өлчей-оол «Чүктенчип чорааш» - чечен чугаа.	Сөс курлавыры: хайырааты, ачылаар, харам, чаваа, борбак-сарбак, хемнер, арттар, күш, адыгуузун, хөлге. Сөс каттыжыышкыннары: хемнер кежер, борбак-сарбак чүвелер, хемнер кежер, арттар ажар, арган чаваа, күш кирер, адыгуузун мал, багай хөлгем.
		2-ги кичээл: 3. Намзырай «Ынак авай», «Март 8».	Сөс курлавыры: сүүзүннүг, чундуруптар, көрүш, доругар, сагыжымда, чечек, магаданчыг Сөс каттыжыышкыннары: аа сүдүң, мандып өзер, чаагай өй, ынак авай, дөмейлээр мен, ырым сүүзүнүнакшылдыг чымчак көрүш.
		3-кү кичээл: Э. Кечил-оол «Чазын» - шүлүк.	Сөс курлавыры: чиртиңейндир, чаңгыландыр, ижээнинден, ала-чайгаар, алгырар, үүже, үнгүр, хек-даваннар, хажыызында. Сөс каттыжыышкыннары: арга-дажын чаңгыландыр, чижик куштар, чырык хүн, чылыг хун, доңган үнүш-бойдус, кышты өттүр, чиик дешкилежир.
		4-кү кичээл: С. Таспай	Сөс курлавыры: чиңгистерлиг, ыяштарлыг,

		«Адыг оглу» - чечен чугаа	шыргай, айлаң-кушкаш, бора-шиижектер, кызыл-кат, сиген, сывыртаар. Сөс каттыжыышкыннары: айлаң-кушкаштын ырызы, узун ыяштарлыг, шыргай өзенниг, долгандыр кызыл-кат, узун сигеннер, үр сывыртааннар.
Апрель «Ойнап тура, өөренир мен»	Часкы үеде уругларның харык-шинээ арай-ла кошкай бергенинден, оларны арыг агаарга оюн таварыштыр билииниң деңнелин хынап ап болур. Октаргайже баштай ушкан кижиге Гагарин деп билиндирер. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Төрээн дылынга харылзажыры	1-и кичээл: Оюн «Шилилге» Өңнерге катаптаашкын.	Кызыл, ак, көк, ногаан, кара, сарыг.
		2-ги кичээл: «Косманавтылар хүнү»	Сөс курлавыры: дээр, сылдыстар, дидим, ракета, чинчилер, караңгы, октаргай. Сөс каттыжыышкыннары: санап четпес, дидим чорук, дүвү чок дээр, чинчилер дег.
		3-кү кичээл: Оюн «Дедир чугаа» антонимнерге катаптаашкын.	Дүрген – оожум, ак – кара, чараш – чүдек, хирлиг – арыг, саа – эрги, эки – багай, чаагай – чүдек...
		4-кү кичээл: Оюн «Чарыш».	Хаак аъттар мунуп алгаш, чаржыры. Аът тудуп, аргамчы октаарын өттүнери.
Май «Мөгеер бис»	Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбыңның хүнү деп билиндирер Май 9-туң хүнү Ада-чуртуң Улуг дайынының тиилелге хүнү деп өөредир. Башкыларын, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарынга дузалажып чоруур деп кижизидер. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Эдерти чугаалаары Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Май 1 – күш-ажылдың байырлалы»	Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың. Сөс каттыжыышкыннары: күш-ажыл делгезезин, тайбың амыдырал.
		2-ги кичээл: Англи тоол «Үш хаванчыгаш» (Александр Шюон очулдурган).	Сөс курлавыры: хаванак, үш, алышкылар, тооваан, күвезэннер, даштар, боттарынга, терезинден, шагбан, кайгамчыктыг, бажыңчыгаштыг, оймакка, казанак, тоглаар, чаштынар. Сөс каттыжыышкыннары: быжыг бажың, хөөрээнге чыып алган, улуг бажың идегелдиг бажың, улуг хаванак, шимээн чок, мелегей дуңмалары.
		3-кү кичээл: «Эрес-дидим чоруктуг».	Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, эки-турачылар. Сөс каттыжыышкыннары: тура халыышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар.

		4-кү кичээл: «Катаптаашкын».	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг. Сөс каттыжышкыннары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи.
--	--	---------------------------------	---

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар)Тема: «Төрөөн Тывам – байлак чуртум»

Сорулгазы: Улуг бөлүктүн уругларынга бодунуң төрөөн (тыва) дылынга бодалдарны тода, чиге, чедимчелиг илередип өөренир таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри. Төрөөн чурт дээрге аалы, өг-бүлөзи, ада-иези, дөргүл-төрели деп билиндирер. Төрүттүнген чериниң төөгүзүн, ында чурттап чоруур билдингир кижилерин, бойдузунуң онзагайын уругларга билиндиреринге тааржыр сөзүглелдерни, шүлүктөрин, кыска чечен чогаалдарны таныштырып, оларны эдерти чугааладып өөредир. Чурттап турар черинге хамаарышкан ыдыктарны (сүлдө-демдек, ыдык ыры) сактып ап, оларның уjur-утказын медресе алырын кижизидер. Улустуң аас чогаалындан, улуг кижилерниң чугаазындан дыңнап, аас чугаазын сайзырадыры.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Экии, эштер!»	Уругларның эге билинге даянып алгаш, өг-бүлөзүн ончалап билир, башкыларын хүндүлээр, кудумчуга чорааш, орук дүрүмнеринче эки кичээнгейни салыр, чаштар бажыңындан тура чурттап турар бажыңыңга чедир орукту билир кылдыр өөредир Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) Кыдыындан хайгаараары (чүвөлери,	1-ги кичээл: «Экии, шупту!».	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүг, чайын, сууржуң, чылыг, дүшкүүрлүг. Сөс каттыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, кызыл хүн, эки өөренир, эштеринге ынак.
		2-ги кичээл: «Орук дүрүмнери». О. Делгер-оол «Светофор» ар. 10. «Хензигбейлер». Чурук чуруур: «Бажыңымдан чаштар садынга чедир орук».	Сөс курлавыры: ногаан, кызыл,дүрүм, чычаан, оттуг-терге,теве, аът, шары, шаанда, орук Сөс каттыжышкыннары: ногаан өң, чараш чычаан, шыырак шары, улуг орук, айыылдыг оттуг-тергелер (машиналар).
		3-кү кичээл: «Мээң өг-бүлөм». Өг-бүлө дугайында чурук	Сөс курлавыры: авам, ачам, дуңмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайым, даай-

	чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) Уругну долгандыр турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырар Дидактиктиг оюннар Төрөөн дылынга харылзажыры	1-10-га чедир санаарын катаптаар.	авам, өг-бүлө, 1-2-3-4-5-6-7-8-9-10. Сөс каттыжыышкыннары: бичии дуңмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бүлөм, кежээ акым.
		4-кү кичээл: «Ынак башкым» Ч. Серен-оол «Башкыларым» Катаптаашкын. «Антонимнер»	Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүг, чараш, угаанныг, эргим, чырык, чырыткылыг, улуг-бичии, ак-кара, чүдек чараш. Сөс каттыжыышкыннары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе.
Октябрь «Тыва – мээң ынак чуртум»	Удурланышкак уткалыг сөстөрни ажыглап тургаш, чурттап турар чериниң агаар-бойдузунуң дугайында билиндирер. Тыва республиканың кожууннары-биле таныштырар. Тываның картазы-биле таныштырары. Тыва республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Хоорайда тураскаалдарны янзы-бүрү чуруктарның дузазы-биле таныштырары. Шүлүктүң дузазы-биле төрөөн черинге ынак болур, патриотчу болур деп кижизидери. Кылып чорудар ажылдар ның хевирлери. Тываның картазы-биле ажыл. Нарын сөстөрни шын адаары. Тыва республиканың кожууннары Темага дүүшкен янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл. Түңнел чугаага киржири. Ниитилелде доктааттыг чурум ёзуугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры. Дидактиктиг мергежилгелер.	1-ги кичээл: «Тыва Республика деп чүл?» Өңнерге катаптаашкын Э. Кечил-оол «Амгы Тывам» ар.32 – «Экии, хүнүм» С. Сарыг-оол «Байлак чуртум» (Алдын-Кушкаш №2 2014ч).	Сөс курлавыры: тук, герб, ыдык ыры, көк, ак-көк, сарыг, ыдыктыг, сүлдө, төвү, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл кожуун, Таңды, Каа-Хем, Тожу, Бии-Хем, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Мөңгүн-Тайга. Сөс каттыжыышкыннары: байлак Республика, чараш ыдык ыры, ак-көк тук, хөй кожууннарлыг, ыдыктыг Тыва.
		2-ги кичээл: «Мээң хоорайым - Кызыл». «Енисей хем». (сүлдө демдек, ыдык ыры, тук). Л.Сотнам «Флаг моей родной Тувы». Л.Чадамба «Кызылым». Э.Кечил-оол «Чечектерим».	Сөс курлавыры: хем, агым, терең, Енисей, кудумчулар, Ленин, Кочетов, Лопсанчап. Сөс каттыжыышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажыңнар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары, билдингир черлер, терең хем, агым Енисей, хөй кудумчуларлыг.
		3-кү кичээл: «Мээң хоорайымның билдингир черлери». Удурланышкак уткалыг сөстөр.	Сөс курлавыры: Арат шөлү, музей, театр, фонтан, хүрээ, артистер, ыраажылар, башкы. Сөс каттыжыышкыннары: ыдыктыг чер, төөгүлүг музей, чараш театр, солун артистер, кайгап ханмас ыраажылар.
		4-кү кичээл: «Мээң	Сөс курлавыры: билдингир, хүндүткелдиг,

		хоорайымның тураскаалдары»	ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун, тураскаал, ат-алдар, кезээ меңге. Сөс каттыжыышкыннары: байлак оран, сөөлгү медээлер, онзагай чурттакчыларлыг, солун кижилерлиг, ак-көк дээр, билдингир кижилер, хүндүлүг тураскаалдар.
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Ноябрьның 1-ниң хүнү Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын уругларга билиндирер. Шаандан тура өгбелеривистиң чурттап чораан оран-савазы өг деп өөредир. Өгбелеривис аржаан-суглар-биле эмненип, тараа-биле аштанып чемненип чораан деп кижизидер. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Темага дүүшкен янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл. Түннел чугаага киржири. Ниитилелде доктааттыг чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры. Дидактиктиг мергежилгелер. Доктааткаш, чугаалаары. Төрээн дылынга харылзажыры.	1-ги кичээл: «Тыва дыл – ыдык дыл». Беседа «Дыл чокта – чон чок». Саглай Шыдыраа «Ынак дылым». Яна Барыс-оол «Тыва дылым». Катаптаашкын«Синонимнер».	Сөс курлавыры: төрээн, дыл, эргим, уттундурбас, угаан-медерел, сеткил-сагыш, хоорук, аянчыдып, хүндулээр, чараш-көрүштүг-аянгныг, амданныг-чаагай. Сөс каттыжыышкыннары: хүндүткелдиг дыл, чараш дыл, чугаа аяны, чугааны аянзыдар, чараш эвес сөстөр, ийи дылды, чондан хоорук, хайыралыг дылым, кижилерниң харылзаазы, чугаа аяны.
		2-ги кичээл: «Өг – тыва чоннуң оран-савазы» В.Серен-оол «Өгже чалалга» С.Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран».	Сөс курлавыры: көшкүн, дөр, суугу, үлгүүр, чүък, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал, дээвиір, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аыш-чем. Сөс каттыжыышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дөр бажы, аптара баары, оң талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер, тыва чем, ак чем, аъттыг кижиги.
		3-кү кичээл: «Тыва чуртумда - тараа-быдаа». «Сыпта тараа» орус ул. Толу В. Сухомлинский «Сыпта тараа».	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, суггат, оыт-сиген, комбайн, аъттыг терге, согааш бала, тараа дүгү, тыва далган. Сөс каттыжыышкыннары: сыпта тараа, хайыралдыг чем, чаагай торт, чигирзиг аыш-чем аймаа, тарааны челбиір, отка хоорар, шоңнаар (соктаар), дээрбеге тыртар.
		4-кү кичээл: «Тываның аржаан-суглары, хемнери»	Сөс курлавыры: сылдыстарлыг, аржаан, «Кундустуг», «Шивилиг», «Ажыг-Суг», казымал-байлак, эм-оыттар, бөрү-оыду, ыштыг,

			шыктыг, тоорук, элбек, кайгамчыктыг, дөңнер. Сөс каттыжыышкыннары: дириг бойдус, арыг дээр, сылдыстыг дүннер, чартык ай, үнелиг чер, кайгап ханмас, чаңгы синген, ужарларлыг хем.
Декабрь «Хөглүг үе»	Бичии уруг чылдың дөрт эргилдезин, тускай демдектерин ылгап билир кылдыр чаңчыктылары. Тоолдарда бооп турар үени тодарадып билиринге өөредири. Кыжын куштарга, аң-меңнерге дузалажыры бистиң херээвис деп билиндиреры. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Кызыл дептер-биле ажил чорудулга Дидактиктиг мергежилгелер. Доктааткаш, чугаалаары. Төрээн дылынга харылзажыры. Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары, эдерти чугаалаары.	1-ги кичээл: «Чылдың дөрт эргилдези» (Э.Кечил-оол «Экии, хүнүм» «Аалчы час» ар. 19, «Чазын» ар. 24. О. Делгер-оол «Хензигбейлер» «Сарыг бүрү» ар. 12, «Кыш келген» ар.14.	Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалын, хүн, шагаа. Сөс каттыжыышкыннары: хар эриир, час дүжер, куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр үе, эштир үе, тергийн чараш, чылыг хүн.
		2-ги кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар, тоолчургу чугаалар». «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы».	Сөс курлавыры: тоол, өпей ыры, тоолчургу чугаа, дүрген чугаа, көгүдүг, шаанда, үе,маадырлар. Сөс каттыжыышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, үнелиг тоолчургу чугаа,кайгамчыктыг чугаа, тоолдаар ирей, мерген угаанныг, каас-чараш оран, маадырлыг кижиги
		3-кү кичээл: «Черлик болгаш азырал амытаннар» (О. Делгер-оол «Хензигбейлер» «Бактавас мен» ар. 16, «Бызаа» ар.16, «Кулун» ар. 17, «Сыын» ар. 21, Э. Кечил-оол «Чурукчу соок» Р. А. Аракчаа «Сарлык с телёнком» портрет).	Сөс курлавыры: амытаннар, инек, бызаа, хөй, өшкү, кулун, хүрең адыг, дииң чараа-чечен, тоолай, черлик хаван, буур, дилги, арга-эзим, оргу-шөл, сарлык, тебе бодаган, арзылаң, аң, аңнаашкын, им-демдек. Сөс каттыжыышкыннары: тайга ээзи, арга-эзим аңнары, оргу-шөл амытаннары, азырал амытаннар, малды имнээр, малды кадарар, чаш аң, чараш аң, малды каттыштырар.
		4-кү кичээл: «Куштар – кыжын»	Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, матпадак,

		Э.Кечил-оол «Ужуп кел», «Уя белен», «Бора-хирилээ» Е. Танова «Бора-хөкпеш», «Көге-куштар» Кызыл дептер-биле ажыл.	чем, кээргенчиг, хүлээлге. Сөс каттыжыышкыннары: чанар куштар, соокту тоовас, шыдамык куштар, куштарны чемгерер, хүлээгезин күүседир, арга-эзим ыраажылары.
Январь «Чашкы үем»	Тыва улустун оюннарын амгы салгалга чедирер, чер-чуртувустун казымал-байлаа-биле таныштырар, оларның ажык-дузазын тайылбырлаар. Улустун аас чогаалында тывызыктарны, үлегер домактарны катаптадыр. Тыва республиканың казымал-байлаа-биле, ус-шеверлери-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Дидактиктиг мергежилгелер. Төрээн дылынга харылзажыры Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары). Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү). Уругну долгандыр турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырар.	1-ги кичээл: «Чаш уруглар оюннары». «Кажык» «Аскак-кадай», «Өртеңнежир», «Чинчи чажыраары».	Сөс курлавыры: чаштыр, оваарымчалыг, кижизидилге, оожум, шыпшың, кичээнгейлиг, дүрген, октаар, көрүптер, кажык, тевек Сөс каттыжыышкыннары: оожум ойнаар, хүндүлежип ойнаар, аът чарыштырар, ойнаар чурумнуг, үлежип алып, эжин хүндүлээр.
		2-ги кичээл: «Тываның казымал байлаа» «Тываның ус-шеверлери» (даш чонукчулары) (хөмүр-даш, алдын, асбест, цемент, чонар-даш).	Сөс курлавыры: чонар-даш, хөмүр-даш, асбест, алдын, үнелиг, өртектиг. Сөс каттыжыышкыннары: сарыг чонар-даш, кара хөмүр-даш, үнелиг алдын, Ак-Довуракта даг-дүгү, Чадаанада, Усть-Элегесте, Кызылда хөмүр-даш, Шагаан-Арыгда цемент.
		3-кү кичээл: «Улустун аас чогаалы – тывызык, үлегер домак»	Сөс курлавыры: баажызы, догааштырар, чечен сөс, мерген угаан, чарт угаан. Сөс каттыжыышкыннары: тывызыкты ыдар, удур салыр, эки боданыр, угаанныг болур.
Февраль «Шагаа – тыва чоннун байырлалы»	Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнерниң аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистиң эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрээн чуртунун камгалакчылары дээрзин билиндирер. Тыва чоннун оюну кажык-биле ойнап өөредир. Кылып чорудар ажылдарның	1-ги кичээл: «Тыва хеп».	Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөнниг, негей, чаргаш, ой тон). Сөс каттыжыышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон.
		2-ги кичээл: «Тыва чем» О. Делгер-оол «Хензигбейлер» «Тыва чемнер» ар. 36-39.	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме.

	хевирлери. Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл. Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары. Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү). Дидактиктиг оюннар. Төрөөн дылынга харылзажыры.		Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эт, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Ада-чурттуң камгалакчылары».	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжыышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы
		4-кү кичээл: «Кажык» О. Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым».	Сөс курлавыры: кажык, аът, инек, хой, өшкү, шиш, мугур, сөөк Сөс каттыжыышкыннары: кажыкты аштаар, дөрт мөчү, сөөктөн бүткен, тыва оюн
Март «Тываның уруглар чогаалчылары»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары, эдерти чугаалаары. Төрөөн дылынга харылзажыры. Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү). Дидактиктиг оюннар. Чечен чогаалды, шүлүктү дыңнааш, эдерти чугаалаары.	1-ги кичээл: «Чооду Кара-Куске» «Кырган-аваның баскан быштаа» чечен чугаа.	Сөс курлавыры: хавырып, айтырттынар, чурум, кадарыксаар, сөзүн, кайыңарның-даа. Хойлаар, хүннер, быштак. Сөс каттыжыышкыннары: дыштаныр хүннер, чымчак быштак, четтикпейн манаар, удур халчыр, келбестээн чылдагаанын, уругларының сөстери-биле, дүштеки уйгузун, шимээн үнген.
		2-ги кичээл: «Март 8-биле!» С.К. Ланзы «Портрет матери» С. Ш. Саая «Две матери» портрет А. А. Даржай «Ава».	Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-соруктуг, ишти-хөңнү, эргеледир. Сөс каттыжыышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг ием, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авамкараа, чымчак шырайлыг.
		3-кү кичээл: О.Сувакпит «Хаважыгаш».	Сөс курлавыры: чайып, ойнап, кымчыланар, илиг, кудуруктуг, дагыр-магыр, давып-самнаар, хаважыгаш, алараңнаан, кулузун, үгекчигеш, хааржакчыгаш. Сөс каттыжыышкыннары: крактары алараңнаан, карыш четпес, узун дуртуг,

			кулактары халбалчыңнаан, оюн эрээр, өстүрүп каан, халбактанып халыыр.
		4-кү кичээл: С. Пюрбю «Ынак Тывам».	Сөс курлавыры: хилиң, эргиир, бойдус, каастаар, хевис, Сибирь, энчек, эгээрттинмес, аалдаар, талыйган, кожааланыр, каастанган, кызыл-тас. Сөс каттыжыышкыннары: чайын, кыжын уштунмас; арга-биле шугланган; бойдус каастап аргааш; дээр-биле деңнежиксээр, делгем Сибирь; көргөн мен; хүннүң херелдери; далай-биле маргышкан.
Апрель «Төөгүнү утпаалыңар»	Октаргайже эң-не бир дугаар Юрий Гагарин ушкан деп билиндирер. Тываны алдаржыдып чоруур спортка сундулуг кижилери-биле таныжылга. “Тараа чокта хлеб чок” деп өөредир. Кижиниң тургузуун катаптаар. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл. Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары). Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү). Дидактиктиг оюннар. Төрээн дылынга харылзажыры. Кино, мультфильм, шии көрүлдезиниң соонда чугаа сайзырадыры.	1-и кичээл: «Кижиниң мага-бодунуң тургузуу».	Сөс курлавыры: хол, бут, оорга, ишти, думчуу, кулак, кулактар, диш, диштер. Сөс каттыжыышкыннары: оң талакы хол, солагай талакы бут, ийи дискек, баштың тейи, буттар салаалары, холдун чүстери,
		2-ги кичээл: «Косманавтылар хүнү».	Сөс курлавыры: ужудукчу, найыралдыг, эптиг-демниг. Сөс каттыжыышкыны: октаргайже үнүүшкүн, чивеңнешкен сылдыстар.
		3-кү кичээл: «Тыва спортсменнер»	Сөс курлавыры: алдарлыг, алдаржыдар, сураглыг, билдингир, хүндүлүг, хүндүлээчел Сөс каттыжыышкыннары:
		4-кү кичээл: «Кым болур мен» Мергежилдер.	Сөс курлавыры: башкы, эмчи, тудугжу, чолаачы, сып, көже, сула, даараныкчы, хойжу. Сөс каттыжыышкыннары: эрестиг чолаачы, шевер даараныкчы, сагыш-човаачал эмчи, эвилең-ээлдек башкы.
Май «Мөгөөр	Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбыңның хүнү деп билиндирер.	1-ги кичээл: «Тайбың амыдырал».	Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың. Сөс каттыжыышкыннары: күш-ажыл

бис»	Аът тыва чоннуң амыдыралында кол черни ээлеп турар деп тайылбырлаар. Май 9-туң хүнү Ада-чуртуң Улуг дайынының тиилелге хүнү деп өөредир. Башкыларын, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарыңга дузалажып чоруур деп кижизидер. Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери. Уран чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары. Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарыңга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар. Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелин деткиир. Төрээн дылыңга шын харылзажыры.		делгерезин.
		2-ги кичээл: «Тыва чоннуң амыдыралында аъттың туружу».	Сөс курлавыры: амытан, кежээ, эш, кулунчак, Сөс каттыжышкыннары: ёзулуг эш, азырал амытан, улуг аът, ажыктыг мал, туруштуг аът.
		3-кү кичээл: «Маадырларны утпаалыңар».	Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, эки-турачылар. Сөс каттыжышкыннары: тура халышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар.
		4-кү кичээл: Катаптаашкын.	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг. Сөс каттыжышкыннары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи.

Школага белеткел бөлүк (6-7 харлыглар)Тема: «Төрээн черим делгемнери»

Сорулгазы: школага белеткел бөлүктүң уругларының эрткен чылгы шингээткен билиглеринге даянып алгаш, бо чылын өөренир темаларны катаптавышаан, чаа билиглер-биле таныжар, сөс курлавырынбайыдары. Тыва Ө, Ү, Ң деп үннерниң база өк-била адаар сөстөрниң шын адалгазын чедип алырыңга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Улустуң аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин ылгап, улустуң тоолдарын болгаш авторлуг тоолдарны ылгап билиринге өөредири. Төрээн чер-чурт дугайында айтырыгларга шын харыыны берип өөрениринге чаңчыктылары. (Аас чогаалының биче хевирлерин башкы кичээл санында-ла эпиграф кылдыр ажыглаарын чөптүг деп санап турар бис).

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чоруд ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
-------------------------------	--	-----------------	---------------

Сентябрь «Мээң хоорайымның кудумчулары»	Уругларның эге билиинге даянып алгаш, өг-бүлезин санап тургаш, ончалап, кайы кудумчуда чурттап турарын айтып билиринге, башкыларын хүндүлээринге өөредери; кудумчуга чорааш, орук дүрүмнеринче кичээнгейни эки салырынга, садиктен тура чурттап турар бажыңыңга чедир орукту билген турарын катап билиндирери; 20 деп санга чедир санап өөредери. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл. Херек кырында хайгаараары. (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары). Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) Дидактиктиг оюннар. Төрээн дылынга харылзажыры.	1-ги кичээл: «Билиглер хүнү».	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүг, чайын, сууржун. Сөс каттыжыышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, кызыл хүн, эки өөренир.
		2-ги кичээл: «Орук дүрүмнери», «Транспорт». О. Делгер-оол «Светофор» Е. Танова «Трактор».	Сөс курлавыры: ногаан, кызыл, дүрүм, чычаан, оттуг-терге, теңе, аът, шары, шаанда, орук Сөс каттыжыышкыннары: ногаан өн, чараш чычаан, шыырак шары, улуг орук.
		3-кү кичээл: «Мээң өг-бүлөм болгаш кудумчум». 1-20-ге чедир саннар.	Сөс курлавыры: авам, ачам, дуңмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайы, даай-авам, өг-бүлө. Сөс каттыжыышкыннары: бичи дуңмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бүлөм, кежээ акым.
		4-кү кичээл: «Мээң башкым» В. Серен-оол «Башкыларым».	Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүг, чараш, угаанныг, эргим, чырык, чырыткылыг. Сөс каттыжыышкыннары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе.
Октябрь «Тыва – ыдыктыг мээң чуртум»	Тыва Ө, Ү, Ң деп үжүктөргө үннерин, өк-биле адаар ажык үннерниң шын адалгазын чедип алыр байдалдарны тургузары. Чурттап турар чериниң агаар-бойдузу, эм-үнүштери, тайга-таңдызының дугайында чаа билиглер-биле таныштыралы. Тыва Республиканың кожууннарын адап өөредери. Уругларның сайзыралының аайы-биле кожууннарның төвү боор суурларны таныштырып, билиндирери.	1-ги кичээл: «Тыва Республиканың сүлдө демдээ». Кожууннарже аян-чорук Ө деп үннүң шын адалгазы С. Сарыг-оол «Төрээн Тывам». Л. С. Сотнам «Флаг моей родной Тувы». Э.Кечил-оол «Амгы Тывам».	Сөс курлавыры: тук, герб, ыдык ыры, көк, ак-көк, сарыг, ыдыктыг, сүлдө, төрээн, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл кожуун, Таңды, Каа-Хем, Тожу, Бии-Хем, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Мөңгүн-Тайга. Сөс каттыжыышкыннары: байлак Республика, чараш ыдык ыры, ак-көк тук, улуг оргу-шөлдер.
		2-ги кичээл: «Мээң хоорайым – Кызыл».	Сөс курлавыры: төп, хоорай, улуг, делгем, арыг-силиг, тураскаал, бажыңнар.

	Тыва республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Шүлүктүн дузазы-биле төрөөн черинге ынак болурунга, патриотчу чорукка кижизидери. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Диафильм «Кызыл – фото-чуруктарда» Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатыларының чуруктары-биле ажыл. Хооорайның эрги үениң болгаш амгы үениң чуруктары-биле ажыл. Кызыл дептер-биле ажыл. Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажилдаар Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынга хамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелин деткири. Төрөөн дылынга шын харылзажыры. Аас чугаазын байыдып, чаа сөстөр курлавыры-биле уругну чепсеглээри.	Ө, Ү, Ң деп үннүң шын адалгазы. Ъ демдек кирген сөстөрни шын адаары. О. Сувакпит «Эргим Кызыл», Л. Чадамба «Кызылым» А. Даржай «Кызылга мөгейиг».	Сөс каттыжыышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажыннар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары.
		3-кү кичээл: «Тываның агаар-бойдузу, эм үнүштери» А.А. Лагерь «Тываның эм-үнүштери». Ң деп үннүң шын адалгазы.	Сөс курлавыры: сылдыстарлыг, аржаан, «Кундустуг», «Шивилиг», «Ажыг-Суг», казымал байлак, эм оъттар, бөрү оъду, ыштыг, шыктыг, тоорук, элбек, кайгамчыктыг, дөңнер. Сөс каттыжыышкыннары: дириг бойдус, арыг дээр, сылдыстыг дүннер, чартык ай, үнелиг чер, кайгап ханмас, чаңгы сиңген, ужарларлыг хем.
		4-кү кичээл: Оюн-кичээл: «Тыва дугайында чүнү билир силер?». Ө, Ү, Ң деп үннерниң шын адалгазын катаптаар. Кызыл дептер-биле таныжылга.	Сөс курлавыры: билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун. Сөс каттыжыышкыннары: байлак оран, сөөлгү медээлер, онзагай чурттакчыларлыг, солун кижилерлиг, бедик дагларлыг, арыг агаарлыг, аржаан суг, ак-көк дээр, билдингир кижилер.
Ноябрь «Сонуургакпайлар – бистин аравыста»	Ноябрьның 1-ниң хүнүн Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын уругларга билиндирер. Төрөөн дылын камнап, үнелеп чоруур деп өөредир. Тыва дылче өске дылдардан чогаалдар база очулдурттуруп турарын билиндирер. Шаандан тура өгбелеривис өггө чурттап чораан деп өөредир. Тыва чонувус шагдан бээр аржаан суглары-биле эмненип, домнанып чораанын өөредир	1-ги кичээл: «Тыва дыл – мээң дылым» К. Чуковский «Ыйлааш-сээк» Хөвөңмей Ойдан-оол очулдурган. (Тыва мультфильми) Сылдыс Түлүш «Үнелээр мен».	Сөс курлавыры: төрөөн, дыл, эргим, уттундурбас, ыылааш, сээк, эртинези, сайзыраар. Сөс каттыжыышкыннары: хүндүткелдиг дыл, чараш дыл, аа сүдү ышкаш, өртек чок эртинези, тускай дыл.
		2-ги кичээл: «Өг – кайгамчыктыг оран»	Сөс курлавыры: көшкүн, дөр, суугу, үлгүүр, чүүк, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал,

	база аржаан бажынче үнгеш, арыг-силигни сагыыр деп кижизидер. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажилдаар. Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгаамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелин деткиир. Төрээн дылынга харылзажыры. Темага дүүшкен чуруктар-биле ажил. Уругну долгандар турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштыралары. Оюн азы кичээл үезинде уруглар аразынга диалог чугаа чорудуп өөредир.	«Өг» деп сөстүн тыптып укталып келген төөгүзү. В. Серен-оол «Өгже чалалга». С. Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран». Р. Ооржак «Аптара» «Тыва эдилелдер» ар. 23-26.	дээвиир, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аыш-чем. Сөс каттыжыышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дөр бажы, аптара бары, он талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер, тыва чем, ак чем, аъттыг киж.
		3-кү кичээл: «Шөлдерде тараа». В. Сухомлинский «Мээң авам хлебсиг». Орус улустун тоолу «Сыпта тараа».	Сөс курлавыры: эпиг-демниг, сула, ак-тараа, көже, чинге-тараа, согааш-бала, деспи, хоорар, челбиир. Сөс каттыжыышкыннары: тараны челбиир, отка хоорар, амдананчып чиир, сүтке холуур.
		4-кү кичээл: “Тываның аржаан-суглары”	Сөс курлавыры: аржаан, эмзиг, чаагай, эмнээр, ёзу-чурум, кедизинде, чоргааранчыг. Сөс каттыжыышкыннары: тодаргай аарыгларны, аржаанның дээшти, нептереңгей аарыглар, аржаанның салдары, тускай чурумнуг, эм шынарлыг, хан-дамыр эргилдези, дузалаар шынарлыг, ыдыктыг черлер.
Декабрь «Сактып алың»	Бичии уруг чылдың дөрт эргилдезин, тускай демдектерин ылгап билир турар. Тоолдарда бооп турар үени тодарадып үндүрер. Тоолчургу чугааларның кол утказын билип алыры. Тоолдарны өөренип тура, азырал болгаш дириг амытаннарны өөредир. Кыжын куштарга дузалажыры бистиң херээвис деп билиндирер. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Сөстүн утказын шингээди алырынга, дыңнап турары сөстөрү, үннери	1-ги кичээл: «Чылдың дөрт эргилдези». Э. Кечил-оол «Чурукчу соок», «Баштайгы хар». Ч. Кара-Күске «Шо-шо». Кан-оол Ондар «Челээш» Э.Кечил-оол «Аалчы час», «Чазын». Е. Танова «Час», «Чай».	Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалың, хүн, шагаа. Сөс каттыжыышкыннары: хар эриир, час дүжер, куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр үе, эштир үе, тергийн чараш, чылыг хүн.
		2-ги кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар, тоолчургу чугаалар». «Харам Күске биле кажар	Сөс курлавыры: тоол, тоолчургу чугаа, шаанда, үе, маадырлар. Сөс каттыжыышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, үнелиг тоолчургу

аяннаштыр адап чугаалаарынга сонугалды улгаттырып, деткиир. Чугааның уjur-утказын билип алырын сайзырадыр. Кино, мультфильм, шии көрүлдезинин соонда чугаа сайзырадыры. Төрээн дылынга харылзажыры.	Пага», «Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш», «Теве чүге чараш эвес апарганыл?».	чугаа, кайгамчыктыг чугаа, тоолдаар ирей, мерген угаанныг, каас-чараш оран, маадырлыг кижии.
	3-кү кичээл: «Черлик болгаш азырал амытаннар». Е.Танова «Койгунак».	Сөс курлавыры: амытаннар, инек, бызаа, хөй, өшкү, кулун, хүрең адыг, дииң чараа-чечен, тоолай, черлик хаван, буур, дилги, арга-эзим, оргушөл, сарлык, тева, бодаган, арзылаң, аң, аңнаашкын, им-демдек. Сөс каттыжышкыннары: тайга ээзи, арга-эзим аңнары, оргу-шөл амытаннары, азырал амытаннар, малды имнээр, малды кадарар, чаш аң, чараш аң, малды каттыштырар.
	4-кү кичээл: «Куштар – кыжын». Э.Кечил-оол «Ужуп кел», «Уя белен», «Бора-хирилээ» Е. Танова «Бора-хөкпеш», «Көге-куштар».	Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, матпадак, чем, кээргенчиг, хүлээлге. Сөс каттыжышкыннары: чанар куштар, соокту тоовас, шыдамык куштар, куштарны чемгерер, хүлээгезин күүседир, арга-эзим ыраажылары.
	2-ги кичээл: «Тываның казымал байлаа». «Тываның ус-шеверлери».	Сөс курлавыры: чонар-даш, хөмүр-даш, асбест, алдын, шевер, чараш, кайгамчыктыг, тывылбас. Сөс каттыжышкыннары: сарыг чонар-даш, кара хөмүр-даш, үнелиг алдын, кайгамчыктыг ажил, үнелиг ажил, кызыл чонар-даш, ак чонар-даш, кара чонар-даш.
	3-кү кичээл: «Улустуң аас чогаалы – тывызык, үлегер домак» О. Сагаан-оол, М. Хадаханэ «Тыва үлегер домактар, чечен сөстөр» Г.Н. Курбатский «Тыва тывызыктар». Галина Демдек «Тыва үлегер	Сөс курлавыры: баажызы, догааштырар, чечен сөс, мерген угаан, чарт угаан. Сөс каттыжышкыннары: тывызыкты ыдар, удур салыр, эки боданыр.

		домактар».	
Февраль «Шагаа – тыва чоннуң байырлалы»	Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнерниң аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыры. Бистиң эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрөөн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирери. Кажык оюнун ойнап өөредири Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Уран-чурулганынң дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудар. Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар. Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынга хамаарыштыр бодаалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелин деткиир. Төрөөн дылынга харылзажыры.	1-ги кичээл: «Тыва хеп»	Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөнниг, негей, чаргаш, ой тон. Сөс каттыжыышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон.
		2-ги кичээл: «Тыва чем» О. Делгер-оол «Хензигбейлер» «Тыва чемнер» ар. 36-39. Р. Ооржак «Аптара» «Тыва чемнер» ар.18-22.	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме, сүттүг шай, чодураалыг чөкпек, чинге-тараа. Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Ада-чурттуң камгалакчылары».	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжыышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы.
		4-кү кичээл: «Кажык» Олег Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым».	Сөс курлавыры: кажык, аът, инек, хой, өшкү, шиш, мугур. Сөс каттыжыышкыннары: кажык-биле ойнаар, кажыкты чыыр.
Март «Тываның уруглар чогаалчылар ы»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар Төрөөн дылынга харылзажыры. Шиижиткен оюннар.	1-ги кичээл: А.Шоюн» - «Хой, серге, молдурга».	Сөс курлавыры: часкы, чудаңгы, чурт, амытан, таагылыг, кулугур, селеме, хүрүме, сесерлик, селгүүстээр, чайтыладыр, аян, чеделдириңерниң, оваадай, сагынгыр-тывынгыр. Сөс каттыжыышкыннары: оваадай бөрт, селемези улуг, кудуруктарын мунгулааш, кушпуннадыр куураңайнып, чарарш чечектер, оларга аарышкылыг, чечектерни өңнери.
		2-ги кичээл: “Март8-биле!” А. Даржай "Ава" чечен чугаа.	Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-

	Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - даяныр сөзүглел чок, чогаадап чугаалаары; - чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуурган дыңнаары, эдерти чугаалаары.	С.К. Ланзы: «Портрет матери» С. Ш Саая «Две матери» портрет. О. Сувакпит «Авайым» («Хуулгаазын кажыктарым»)	соруктуг, ишти-хөңнү, эргеледир Сөс каттыжыышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг ием, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авам караа, чымчак шырайлыг.
		3-кү кичээл: «Л.Чадамба «Бичии Лена». «Мээң ажылым».	Сөс курлавыры: бижиир, номчуур, санаар, чуруур, аяк-сава, дузалажыр, чечектер, шевер, чугаалаар, ажыл-ишчи. Сөс каттыжыышкыннары: шевер эдер, бажың иштин, чечен чугаа чугаалаадаа, авазынга дузалажыр, аяк-сава чугжу кааптар.
		4-кү кичээл: Сергей Пюрбю «Аът четкен сыын».	Сөс курлавыры: сыын, согур, одар, таңды, чөгел, хөөн, орайтаан, тывылбайн, сывыра, чыгыы. Сөс каттыжыышкыннары: улуг аң, аът оыткаар, кончуг эптиг, дыт хөлегезинде, адыр-мыдыр дазыл, кончуг кулугур, мыйыстыг сыын.
Апрель «Төөгүнү утпаалыңар»	Кижиниң мага-бодунуң кезектерин уруг шын адап турар кылдыр чаңчыктырары. Октаргайже эң-не бир дугаар Юрий Гагарин ушкан деп билиндирер. Тыва Республикада билдингир чурукчулар болгаш спортсменнер-бтле таныштырары. Олар бистиң биче чуртувустуң ат-алдарын тудуп чоруур деп өөредир. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Түңнел чугаага киржири. Дидактиктиг оюннар. Ниитилелде доктааттыңан чурум ёзугаар	1-и кичээл: «Кижиниң тургузуу»	Сөс курлавыры: хол, бут, ишти, салаалары, тейи, кажык, дыргактар, быкты, хөрээ, хол-холдар, бут-буттар, баш дүгү, чүстер, тавангай, шенек, дискек, оорга. Сөс каттыжыышкыннары: оң талакы хол, солагай талакы бут, ийи дискек, баштың тейи, буттар салаалары, холдуң чүстери.
		2-ги кичээл: «Косманавтылар хүнү»	Сөс курлавыры: хуулдурукчу, катаптаттынмас, тергиин, шыырак. Сөс каттыжыышкыннары: октаргайже үнүүшкүн, чивеңнешкен сылдыстар, дидим чорук.
		3-кү кичээл: Тываның спортсменнери.	Сөс курлавыры: билдингир, алдарлыг, күштүг, алдарлыг, төлээлээр, чоргаарланыр, тиилээр,

	дылдың нормаларын сагып, харылзажыры. Кыдыындан хайгаарааы (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү). Төрээн дылынга харылзажыры.	(Лориса Шойгу, Опан Сат, ...)	делегей, удар, шыырак, белеткенир. Сөс каттыжыышкыннары: күштүг кижи,делегей чергелиг, баш удур белеткенир, биче сеткилдиг, алдарлыг кижи.
		4-кү кичээл: Тыва Республиканың билдингир чурукчулары. С.К. Ланзыы «Долина Хемчика», «Кызыл» А. Емельянов «Что такое Тува». Т.Е. Леврстовская «Улуг-Хем», «В степях Эрзина» В. Козлов «Озеро в Саянах» И.Н. Левитан «Алдын күс»	Сөс курлавыры:, чараш, хевир-дүрзү, хоо, чурук, чурукчу, салым-чаяан, алдарлыг, чоргааранчыг. Сөс каттыжыышкыннары: угаанныг кижи, хуулгаазын чурук, чаңгыс көөр, үнелиг чурук, эглип келбес, кайгап ханмас, чурукчунуң хөөнү, тыва чурукчулар.
Май «Мөгөөр бис!».	Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбыңның хүнү деп билиндирери. Аът тыва чоннуң амыдыралында кол черни ээлеп турар деп тайылбырлаары. Май 9-туң хүнү Ада-чуртуң Улуг дайынының тиилелге хүнү деп өөредирери. Башкыларны, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарынга дузалажып чоруур деп кижизидери. Уругларның тыва аас чугаазын сайзырадырынга дидактиктиг мергежилгелерни ажыглап, “Тыва дыл Наадымы” деп түңнел кичээлди эрттирери. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары). Эш-өөрүнге сонуургалын деткижеринге	1-ги кичээл: «Тайбың амыдырал» Э.Кечил-оол «Хөглөп чор мен». Л. Чадамба «Бичии Лена».	Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук,тайбың. Сөс каттыжыышкыннары: күш-ажыл делгезин.
		2-ги кичээл: «Аът – кижинң өңнүү».	Сөс курлавыры: амытан, кежээ, эш, кулунчак. Сөс каттыжыышкыннары: ёзулуг эш, азырал амытан, улуг аът, ажыктыг мал, туруштуг аът.
		3-кү кичээл: «Маадырларны утпаалы!».	Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, эки-турачылар. Сөс каттыжыышкыннары: тура халыышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар.
		4-кү кичээл: «Эжим-өөрүм, башкыларым байырлыг!».	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг. Сөс каттыжыышкыннары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи.

	байдал тургузар. Маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлежиринге база чөрүлдээлиг байдалды сөс дузазы-биле чавырар арга- шинээн хевирлээр. Төрээн дылынга харылзажыры.		
--	--	--	--

Ажыглаан литература:

1. Методическое пособие по обучению русскому языку детей дошкольного возраста. Изучаем русский язык. Казань: Татарское республиканское издательство «Хатер» 2011г. Авторы: С. М. Гаффарова, Г. З. Гарафиева, Р. Ф. Нигъматуллина, Д. С. Гарипова, Г. М. Билалова, З. Ф. Бадрутдинова.
2. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Истоки» Под.ред. Л.А. Парамоновой. - М.: ТЦ Сфера, 2013г.
3. Игровые технологии развития школьно-значимых функций у дошкольников. - Казань: РИЦ «Школа», 2006. Шаехова Р.К.
4. Салчак К.Б. Салчак Л.П. Развитие тувинской народной педагогики – Кызыл, 2016. – 226 стр.
5. Сат Ш.Ч Современный тувинский литературный язык: Синтаксис. Учеб.пособие для филол.фак. Кызылского педагогического института / Ш. Ч. Сат. - 2-е изд., доп. - Кызыл: Тувин. кн. изд-во, 1983. - 141 с.
6. Хрестоматия для маленьких: Пособия для воспитателя дет, Сада Сост. Л. Н. Елисеева. -5- е изд., доработка М.: Просвещение.
7. Хрестоматия для детского сада - М.: Дрофа –Плюс, 2007.
8. Хрестоматия «На поляне детства». Казань: Татарское республиканское издательство «Хатер», 2011г.
9. Чургуй-оол Д.М. «Я – тувинец: история пройденного пути тувинцев» -Кызыл: Тувин. кн. изд-во, 2015. - 161 с.

ДОПЧУЗУ

Тайылбыр бижик.....	3-4
I. Өөредилге адырында школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары.....	4-6
II. Программа “Тыва дыл”.....	6-7
II. 1. Программаның принциптери болгаш кижизидилга ажил-чорудулгазының угланыышкыннары.....	7-8
II. 2. “Тыва дыл” деп программаның ужур-утказы	8-9
II. 3. Тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары болгаш программада угланыышкынар аразының холбаазы.....	9-11
II. 4. Уругларның чугаазын сайзырадырының аргалары.....	11-13
II. 5. Назы-харынга дүүштүр уругларның аас чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга.....	13-18
Программаның күүселдезинге өөредилге-методиктиг хандырылга	19
Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын	20-53